

Secularisatie in de jaren negentig

Secularisatie in de jaren negentig

Kerklidmaatschap,
veranderingen in opvattingen
en een prognose

J.W. Becker
J.S.J. de Wit

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, september 2000

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, september 2000

Reeksnummer 2000/3

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

ISBN 90 377 0019 5

NUGI 652/661

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

INHOUD

	VOORWOORD	1
1	INLEIDING	3
1.1	Het onderwerp	3
1.2	Aanleiding tot de studie	3
1.3	Vragen	5
1.4	Nieuwe gegevens	5
1.5	Analysekader	6
1.6	Opbouw van de studie	10
	Noten	11
2	ONTKERKELIJKING: NEDERLANDSE KERKGENOOTSCHAPPEN EN ISLAM	13
2.1	De grote Nederlandse kerkgenootschappen	13
2.2	Ontkerkelijkheid en islam	16
	Bijlagen bij hoofdstuk 2	24
	Noten	25
3	HET PRESTIGE VAN DE KERKEN	27
3.1	Inleiding	27
3.2	Rechtstreekse invloed op de samenleving en op het persoonlijke leven	27
3.3	Morele vraagstukken	29
3.4	Vertrouwen	30
3.5	Generaties	31
	Noten	35
4	LEVENSBSCHOUWELIJKE OPVATTINGEN	37
4.1	Belangstelling	37
4.2	Levensbeschouwelijke standpunten in het algemeen	38
4.3	Leerstellingen	40
4.4	De onderzoeken nader bezien	41
4.5	Generaties en geloofswaarheden	43
4.6	Selectie	44
4.7	Tijdgeest: de moraal	48
	Bijlage bij hoofdstuk 4	52
5	PROGNOSE 1999-2010	57
5.1	De zin van een prognose	57
5.2	Bijzonderheden over de prognose	57
5.3	Resultaten	59
5.4	Ontkerkelijkheid bij de islam	60
5.5	Rangorde en verscheidenheid	61
	Bijlage bij hoofdstuk 5	65
	Noot	69

6	SAMENVATTING	71
6.1	Algemeen	71
6.2	De institutie	71
6.3	Leerstellingen	71
6.4	Prognose	73
6.5	Algemeen beeld	74
	SUMMARY	77
	LITERATUUR	83
	PUBLICATIES VAN HET SCP	85

■ VOORWOORD

Het onderwerp 'levensbeschouwing' krijgt tegenwoordig wellicht minder aandacht dan enige jaren geleden, toen er zelfs een Boekenweek met het thema 'God' werd georganiseerd. Toch is de belangstelling voor de levensbeschouwing niet geheel uit de publiciteit verdwenen en blijft zij het voorwerp van onderzoek.

Het onderzoeksprogramma Culturele Veranderingen in Nederland van het Sociaal en Cultureel Planbureau bevat onder andere enquêtevragen over het kerklidmaatschap, over de frequentie van kerkgang en over onderdelen van de levensbeschouwing. Het internationale survey-project International Social Survey Programme, waaraan het Sociaal en Cultureel Planbureau deelneemt, bevat eveneens dergelijke vragen. Beide onderzoeken hadden voor de jaren negentig gegevens opgeleverd, waarover slechts gedeeltelijk of zelfs in het geheel niet was gepubliceerd. Het internationale project kon overigens voor de periode, waarin de voorliggende studie werd voorbereid, slechts recente gegevens voor Nederland opleveren. De beschikbare data zijn de grondstof geweest voor deze beperkte publicatie. De studie vormt het vervolg op eerdere publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit 1994 en 1997.

Nadat de ontwikkeling in de jaren negentig aanvankelijk een wat aarzelend verloop vertoonde, heeft de groei van de buitenkerkelijkheid zich uiteindelijk voortgezet. Deze ontwikkeling blijkt los te staan van veranderingen in de inhoud van de levensbeschouwing. Het is namelijk gebleken dat de aanhang voor enkele leerstellingen, zoals het geloof in een leven na de dood, de hemel, de hel een religieuze wonderen in de jaren negentig is toegenomen. Dit verschijnsel trekt de aandacht, doordat het afwijkt van het beeld omtrent voortgaande rationalisering en de 'onttovering van de wereld', dat sinds het werk van Max Weber een belangrijk element van de sociologische beschouwingwijze is. Omdat de veranderingen weliswaar consequent, maar niet bijzonder groot zijn, is het wellicht te vroeg om van een nieuwe religieuze golf te spreken. Voortgezet onderzoek moet hier uitsluitsel over verschaffen.

Op grond van een vergelijking van onderzoeken mag worden vermoed dat de islam in Nederland niet geheel ongevoelig is voor secularisering, vooral waar het om de jongere islamieten gaat. De sociale druk in het islamitisch milieu verhindert waarschijnlijk dat deze tendens zich daadwerkelijk manifesteert. Mocht zij op den duur wel tot uiting komen, dan zal dat zeker aanleiding vormen tot spanningen binnen de Nederlandse islam. De omvang van de levensbeschouwelijke categorie is echter zo gering – op het moment bij voorbeeld bijna 5% van de bevolking – dat secularisering de levensbeschouwelijke kaart van Nederland slechts weinig zal kunnen beïnvloeden.

De studie bevat eveneens een nieuwe versie van eerder opgestelde prognoses van het kerklidmaatschap, dit maal tot 2010, waarbij rekening is gehouden met de groei van de islam. De prognose wordt aangevuld met een beperkte vooruitblik op de kerkgang onder de grote christelijke gezindten.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau zal tenslotte doorgaan met de levensbeschouwelijke ontwikkelingen in Nederland te volgen.

Pof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 INLEIDING

1.1 Het onderwerp

Ondanks de secularisering blijft de belangstelling voor het terrein van kerk, godsdienst en levensbeschouwing levendig. Zij komt onder meer tot uiting in sociologische studies, gebaseerd op de analyse van enquêtegegevens. Het Sociaal en Cultureel Planbureau publiceerde in 1994 en in 1997 rapporten over secularisatie in Nederland (Becker en Vink 1994; Becker et al. 1997). Dekker et al. verzorgden de derde herhaling van het onderzoek *God in Nederland* uit 1966 (Dekker et al. 1997). Verweij analyseerde de gegevens van het Europese waardenonderzoek uit 1990 met het doel de relatie tussen modernisering en secularisering vast te stellen (Verweij 1998). Te Grotenhuis gebruikte enquêtegegevens uit diverse bronnen, waaronder het project Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (Socon), in combinatie met CBS-gegevens. Hij verklaarde de ontkerkelijking uit diverse factoren, waarvan het geboortecohort, de veroudering van het individu en de kerkelijke binding van de partner de belangrijkste waren (Te Grotenhuis 1998).

De SCP-rapporten bevatten de beschrijving van enkele ontwikkelingen, voornamelijk het verloop van de aanhang van de kerkelijke gezindten sinds 1958, het verloop van de kerkgang sinds 1970 en de verandering in de aanhang van een aantal levensbeschouwelijke opvattingen sinds 1966. Naast de beschrijvingen gaven de auteurs prognoses voor de aanhang van de grote kerkgenootschappen. In 1997 hielden zij daarbij zo goed en zo kwaad als het ging rekening met de mogelijke ontwikkeling van de islam in Nederland.

1.2 Aanleiding tot de studie

Kerklidmaatschap, kerkgang en opvattingen

Er zijn sinds 1997 nieuwe gegevens beschikbaar gekomen. Enige reeksen van het project *Culturele veranderingen in Nederland* zijn voortgezet, waaronder die over de aanhang van de kerkelijke gezindten en de frequentie van de kerkgang.¹ Uit afzonderlijk onderzoek blijkt een aantal veranderingen in opvattingen tussen 1991 en 1998 te hebben plaatsgevonden. Er zijn nieuwe gegevens over de islam in Nederland verzameld, zowel door het Centraal Bureau voor de Statistiek als door onderzoekers, die van afzonderlijke enquêtes gebruikmaakten.

De beschikbaarheid van data is menigmaal de belangrijkste aanleiding voor een nieuwe publicatie. In dit geval zijn er echter meer motieven aanwijsbaar. Als het om de aanhang van de kerken en om de levensbeschouwing in Nederland gaat, bieden de jaren negentig van wat inmiddels als de vorige eeuw beschouwd kan worden, de aanblik van stagnatie. Secularisatie, afgemeten aan de groei van de buitenkerkelijkheid, trad in de tweede helft van de jaren zestig versneld op. In de jaren zeventig was er eveneens nog van een aanzienlijke toename sprake. Een toename van gemiddeld ongeveer 1% per jaar viel in de jaren tachtig te constateren. De percentages buitenkerkelijken fluctueerden rond de 60 in de jaren negentig. De verandering leek te stagneren, al kon er nog wel van een 'opwaartse druk op de buitenkerkelijkheid' worden gesproken.

De grootste vermindering van de aanhang voor traditionele levensbeschouwelijke opvattingen had eveneens tussen 1966 en 1970 plaatsgevonden. Daarna kalfde de aanhang zeer

langzaam af. Opnieuw waren de veranderingen in de jaren negentig gering te noemen (Becker et al. 1997: 85; SCP 1998: 138-139).

De jaren negentig kunnen nu door herhaalde meting beter worden overzien. Het is de vraag of de uitspraken over stagnatie nog steeds houdbaar zijn, hetgeen voor de beoordeling van het huidige levensbeschouwelijke klimaat en voor de prognose een belangrijke vraag is.

Islam

Vervolgens is de positie van de islam belangrijk. Deze godsdienst neemt een steeds grotere plaats in op de levensbeschouwelijke kaart van Nederland. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) telde in 1990 ruim 458.000 islamieten in Nederland. In 1998 leverde de telling een aantal van bijna 696.000 op. Er was dus een aanzienlijke toename opgetreden, namelijk van 3,1% van de totale bevolking tot 4,4% (CBS 2000: 43). Aan het eind van de jaren negentig was het percentage islamieten ongeveer even hoog als het percentage voor alle 'overige kerkgenootschappen' tezamen in de peilingen van Culturele veranderingen in Nederland.²

De gegevens van de Allochtonenprognose van het CBS doen vermoeden dat de groei van het aantal islamieten in Nederland vooral wordt gestimuleerd door het nog steeds hoge geboortecijfer onder Turken en Marokkanen.

Een indruk van de mogelijke omvang van de 'islamitische zuil' is te verkrijgen uit het aantal moskeeën. Volgens schattingen op basis van informatie verstrekt door islamitische verenigingen, koepelorganisaties, gemeenten en deskundigen zouden er in 1999 ongeveer 436 moskeeën kunnen zijn geweest. In vergelijking met christelijke kerken is dit aantal nog aan de lage kant. De rooms-katholieke kerk beschikte in dat jaar namelijk over 1.838 kerkgebouwen. De Nederlands-hervormde kerk had ongeveer 2.000 kerken, de synodaal-gereformeerde kerk had er ongeveer 1.000.³

In 1998 telde het Centraal Bureau voor de Statistiek eveneens 81.700 Hindoestanen, of ongeveer 0,5% van de bevolking. Deze categorie is dus gering van omvang. In principe is het interessant na te gaan hoe deze groep zich verhoudt tot de secularisering in Nederland. Daar is echter weinig over bekend. De tabellen 2.3, 2.4 en 2.6 geven enige informatie. In de studie van 1997 konden de auteurs geen surveygegevens gebruiken, aangezien er in de steekproeven van Culturele veranderingen in Nederland bijna geen islamieten voorkomen. De onmogelijkheid om een complex en langdurig interview af te nemen als er taalmoeilijkheden optreden, veroorzaakt deze lacune. Daarom werd gebruikgemaakt van CBS-gegevens (Prins 1994). Mede op grond van deze gegevens werd verwacht dat in het jaar 2020 de islam – na de rooms-katholieken – in omvang het tweede kerkgenootschap van Nederland zou zijn (Becker et al. 1997: 82).⁴

Om deze voorspelling te kunnen doen, moesten de auteurs aannemen dat de islamieten in Nederland hun levensbeschouwing mogelijk aan de Nederlandse of westerse voorbeelden zouden aanpassen, maar dat zij zich desondanks als islamiet zouden blijven beschouwen. Met andere woorden, er werd verondersteld dat 'kerkverlating' en de mogelijke toevloed van bekeerlingen elkaar in evenwicht zouden houden (Becker et al. 1997: 83-84). Deze aanname gaat vanzelfsprekend ver. Zij verdient nader onderzoek. Vandaar dat deze studie de vraag tracht te beantwoorden in hoeverre de Nederlandse islam vatbaar voor secularisatie zou kunnen zijn.

De islam is geen kerkgenootschap in de westerse zin des woords. Zij ontbeert een min of meer strakke, centralistische organisatie. Een registratie van leden is evenmin aanwezig. Begrippen als 'kerkklidmaatschap' en 'ontkerkelijking' zijn daarom eigenlijk niet toepasbaar op de islam. Niettemin kan de islamiet zijn geloof in mindere of meerdere mate practiseren

en kan hij in principe eveneens te kennen geven dat hij niet meer tot de islam gerekend wil worden. Dat laatste zou tot uiting kunnen komen doordat hij bij de relevante enquêtevraag als antwoord 'geen godsdienst' opgeeft. Dat laatste zou nog wel kunnen. Het openlijk afzweren van de islam zal echter zeer weinig voorkomen, daar het islamitische milieu daar sancties op stelt.

Prognose

Tenslotte brengt de beschikbaarheid van nieuwe gegevens de mogelijkheid met zich mee de eerder opgestelde prognose te herzien. Als de buitenkerkelijkheid niet langer toeneemt en de aanhang van de gezindten verder onveranderd blijft, werkt deze omstandigheid dan door in een extrapolatie? Of moeten de voorspellers toch met een verdere stijging rekening houden? Geven eventuele nieuwe inzichten over de islam aanleiding tot een herziening?

1.3 Vragen

Resumerend kunnen de volgende vragen worden gesteld.

- Hoe heeft de aanhang van de kerkelijke gezindten zich in Nederland ontwikkeld, vooral in de jaren negentig?
- Zou het aannemelijk kunnen zijn dat de Nederlandse islam in belangrijke mate vatbaar is voor secularisatie? Met andere woorden, zijn er tekenen van ontkerkelijking bij de islam te bespeuren?
- Hoe zien de Nederlanders de kerken? Hoeveel prestige en gezag hebben zij nog?
- Hoe heeft de aanhang van een aantal geloofspunten zich ontwikkeld?
- Wat valt er op enige termijn te verwachten van de toekomstige ontwikkeling van de buitenkerkelijkheid en het kerklidmaatschap?

1.4 Nieuwe gegevens

De gegevens vallen uiteen in twee groepen. Het kerklidmaatschap, het aantal islamieten, de kerkgang en het bezoek aan de moskee hebben betrekking op de kerken als instituten. Daaraan kan men de visie van het publiek op de kerk als instituut, het gezag dat men de kerken toekent, toevoegen. De aanhang voor leerstellingen vormt een afzonderlijke dimensie, die met de inhoud van het geloof in verband staat.

— De periodiek herhaalde onderzoeken naar Culturele veranderingen in Nederland hebben gegevens opgeleverd over de aanhang van de grote kerkgenootschappen en over de omvang van de buitenkerkelijkheid tot en met 1999.

Over het onderzoek van 1999 valt een enkele bijzonderheid te vermelden. Het is gehouden met behulp van het computerpanel Capihome van het NIPO. Een panel van ongeveer 10.000 huishoudens heeft de beschikking gekregen over een computer, verbonden met de veldwerkorganisatie. Er kunnen vragenlijsten worden opgeroepen, ingevuld en elektronisch verstuurd. Uit het panel is een personensteekproef getrokken. De selectie van de respondenten was gelijk aan die bij de voorafgaande mondelinge onderzoeken werd gebruikt. De personensteekproef was op grond van belangrijke persoonskenmerken zoveel mogelijk representatief gemaakt. Ondanks deze en andere garanties voor vergelijkbaarheid is de manier van enquêteren veranderd. De mondelinge benadering, waarbij de ondervraagde nu eens vragen beantwoordt en dan weer zijn reactie op stellingen zelfstandig invult, werd vervangen door een volledig zelfstandige invulling van een lijst die in alle rust in zijn geheel van het scherm kon worden afgelezen. Voorzover op dit moment bekend is, heeft dit verschil in afname echter geen of weinig invloed op de

beantwoording gehad. De steekproef van het onderzoek uit 1999 bevatte ruim 1.600 personen. Dat is wat minder dan de omvang van de andere peilingen uit Culturele veranderingen in Nederland, waarbij het om ongeveer 2.000 ondervraagden gaat (tabel B2.5 in de bijlage).

- Het Sociaal en Cultureel Planbureau neemt deel aan het International social survey programme (ISSP).⁵ In 1991 en 1998 werd grotendeels vergelijkbaar onderzoek gedaan naar levensbeschouwelijke opvattingen. Er is reeds gerapporteerd over de internationale gegevens van 1991 (Becker en Vink 1994: 25-32). Omdat de gegevens van alle deelnemende landen met enige jaren vertraging beschikbaar komen, kunnen wij op dit moment alleen over de Nederlandse resultaten beschikken. De veranderingen tussen 1991 en 1998 kunnen nu dus alleen voor Nederland worden beschreven. Vanzelfsprekend zal er een volledige internationale rapportage volgen.
- Het derde onderzoek in de reeks God in Nederland, maakt een vergelijking 1966-1979-1996 mogelijk. Dit is op zichzelf waardevol, maar omdat er in de jaren negentig slechts eenmaal onderzoek is gedaan, kan deze periode niet worden overzien. Naast de gegevens die reeds langer deel uitmaken van de bestanden in het project Culturele veranderingen in Nederland zal incidenteel een beroep worden gedaan op de gegevens van het onderzoek God in Nederland van 1996.
- Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft in 1999 een nieuwe prognose voor het aantal allochtonen opgesteld, die als basis dient voor de schatting van het toekomstige aantal islamieten. Om een beeld van de mogelijke secularisatie te verkrijgen, is tevens gebruikgemaakt van het onderzoek Sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen (SPVA) uit 1998. Het Nationaal scholierenonderzoek (NSO) van 1996 met gegevens over 11-24-jarigen is eveneens benut. Op voorhand moet hier overigens opgemerkt worden dat het aantal allochtonen in de steekproef van het Scholierenonderzoek helaas gering is.

1.5 Analyse kader

Drie principes

In deze studie wordt onderzocht of de buitenkerkelijkheid, het kerklidmaatschap, belangrijke levensbeschouwelijke opvattingen en enige daaraan gerelateerde gegevens in de jaren negentig veranderd zijn. Er wordt verder nagegaan of veranderingen onder de gehele bevolking opgetreden zijn of dat zij zich in het bijzonder voordeden onder generaties en onder de leden van de grote Nederlandse kerkgenootschappen. Zo er van verandering sprake is, wordt daarvoor een interpretatie of verklaring gezocht in een drietal richtingen, die in de voorafgaande studies van het SCP aan de orde zijn geweest. Het gaat daarbij om:

- de cohortvervanging of de opeenvolging van generaties;
- de selectie op levensbeschouwing van de kerkleden;
- de tijdgeest.

Behalve het kerklidmaatschap, de identificatie met een bepaald kerkgenootschap of religieuze groepering en het gegeven 'kerkelijk profiel', blijven de in het surveyonderzoek gebruikelijke achtergrondgegevens deze keer grotendeels buiten beschouwing. Over de betekenis van het geslacht van de ondervraagde, zijn opleidingsniveau en dergelijke voor de levensbeschouwing is in het verleden uitvoerig gerapporteerd (Becker en Vink 1994: 49-76, 105-199; Becker et al. 1997: 117-130, 136-146). Enkele conclusies uit de eerdere rapporten kunnen wellicht dienen voor een nadere orientatie.

- Mannen waren over het algemeen wat vaker buitenkerkelijk dan vrouwen. Jongeren waren vaker buitenkerkelijk dan ouderen en hoger opgeleiden waren het vaker dan lager opgeleiden.
- De mannen en de vrouwen onder de kerkleden gingen ongeveer even vaak naar de kerk. Kerkleden van boven de 50 jaar gingen vaker dan de leden die jonger waren.
- In hun religieuze opvattingen waren mannelijke en vrouwelijke kerkleden in ongeveer dezelfde mate vrijzinnig. Jongeren waren dit meer dan ouderen en hoger opgeleiden waren minder 'streng in de leer' dan lager opgeleiden.

Hier en daar zal enige aandacht aan de differentiatie naar achtergrondgegevens worden besteed, vooral in hoofdstuk 3. Verschillen in institutioneel vertrouwen tussen bevolkingscategorïen kwamen namelijk nog niet eerder aan de orde in de SCP-rapporten over levensbeschouwing.

Het zogenaamde kerkelijk profiel is samengesteld uit het geloof waarin men is opgevoed, de gezindte waartoe men op het moment van ondervraging wil behoren en de frequentie van kerkgang (Becker en Vink 1994: 131-133, 163-164). De respondenten worden verdeeld in:

- degenen die buitenkerkelijk zijn opgevoed en dit zijn gebleven (buitenkerkelijken van de tweede generatie);
- degenen die in een bepaald geloof zijn opgevoed, maar buitenkerkelijk werden (ontkerkelijken);
- degenen die in een bepaald geloof zijn opgevoed en lid van de desbetreffende kerk bleven, maar de godsdienstoefeningen minder dan eenmaal per week bijwonen (de randkerkelijken);
- degenen die in een bepaald geloof zijn opgevoed en lid van de desbetreffende kerk bleven, en de godsdienstoefeningen eenmaal per week of vaker bijwonen (de kernleden of de kerksen).⁶

Cohortvervanging en generatie

Het is gebleken dat de cohortvervanging tot op enige hoogte de groei van de buitenkerkelijkheid verklaart (Becker en Vink 1994: 52-54, 66-67). Het principe van de cohortanalyse wordt hier bekend verondersteld (zie voor enige uitleg Becker en Vink 1994: 40-42.) De onderzoeker verdeelt de ondervraagden volgens hun geboortjaar in klassen of cohorten. Hij volgt de cohorten door de tijdperiode die het longitudinale onderzoek omspannt. Hij veronderstelt verder dat de leden van een bepaald cohort ingrijpende jeugdervaringen gemeenschappelijk hebben en dat zij de sociale kenmerken die daaruit voortvloeien, ongewijzigd behouden. Recente cohorten vervangen op den duur de oudere, waardoor hun karakteristiek in de bevolking gaat overheersen.

In onderzoek hebben cohorten doorgaans een gering interval, bijvoorbeeld van vijf jaar. Als de onderzoeker veronderstellingen heeft gedaan omtrent de jeugdervaringen van mensen die geboren zijn in verschillende perioden, spreekt hij van generaties. De intervallen zijn in dat geval breder. Becker en Vink baseerden zich bij hun indeling grotendeels op de generaties volgens Henk Becker (Becker 1992).

De oudste generatie omvat degenen die voor 1930 waren geboren. De jongste leden van deze categorie waren in 1991 vanzelfsprekend 62 jaar en in 1998 69 jaar oud.

Daarop volgde de generatie die geboren was tijdens de depressie van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog (geboren tussen 1930 en 1944).

De naoorlogse generatie is in twee categorieën verdeeld, namelijk geboren tijdens de wederopbouw of geboren tijdens de groei van de welvaart (geboren tussen 1945 en 1959 of geboren in 1960 of in een later jaar). De jongste deelnemers aan de SCP-peilingen zijn 16 jaar. De jongsten van de '1960-generatie' die in 1998 aan het onderzoek deelnamen, waren dus in 1982 geboren.

De aantallen respondenten per generatie zijn voor de jaren negentig weergegeven in tabel B2.5 in de bijlage bij hoofdstuk 2.

De opeenvolging van generaties bleek een verklaring te vormen voor de groei van de buitenkerkelijkheid. Hoe recenter een generatie was, hoe meer buitenkerkelijken zij telde. Dit verband gold in elk jaar van onderzoek. Bovendien trad ontkerkelijking in versterkte mate op onder de naoorlogse generatie en daarbinnen vooral onder de generatie van 1960. "De trend naar buitenkerkelijkheid kan dus worden verbonden met de opeenvolging van generaties, waarbij geldt dat zij in jongere generaties versnelt", concludeerden de auteurs (Becker en Vink 1994: 54).

Selectie

Bij de analyse van levensbeschouwelijke opvattingen over een lange termijn viel de aandacht vrijwel automatisch op de kerkleden. In eerdere onderzoeken waren de meeste vragen namelijk uitsluitend aan hen gesteld. De onderzoekers vonden het toen niet zinvol om bijvoorbeeld de vraag of men aan de hemel geloofde ook aan buitenkerkelijken te stellen. In 1983 en in latere jaren werd met deze gewoonte gebroken en kregen alle respondenten dergelijke vragen voorgelegd.

De categorie van de kerkleden is in omvang afgenomen. Het vermoeden lag voor de hand dat degenen die zich het minst in de kerken thuis voelden het eerste waren uitgetreden. Daardoor zouden de meest overtuigden als kerklid overgebleven moeten zijn. De kerkleden gingen daardoor op den duur steeds meer bestaan uit mensen die 'streng in de leer' waren.

Volgens Becker en Vink was de ontkerkelijking onder de jongeren en onder de jongste generatie het snelst verlopen. Vooral de jongere kerkleden zouden dus op een orthodoxe levensbeschouwing geselecteerd moeten zijn. De recente generatie zou op den duur minder ontvankelijk voor vrijzinnigheid moeten worden. De onderzoekers konden inderdaad concluderen dat de meningen over belangrijke leerstellingen er onder kerkleden in het algemeen vrijzinniger op werden, maar dat deze ontwikkeling onder de jongste kerkleden en onder de meest recente generatie van kerkleden vertraagd was opgetreden (Becker en Vink 1994: 100-108, 119). De jongeren waren dus betrekkelijk ongevoelig gebleken voor de algemene liberaliseringstendens. Het is de vraag of dit in de jaren negentig nog steeds het geval is. Het is eveneens de vraag of de selectie inmiddels niet zo ver is voortgegaan dat er onder de jongste generatie kerkleden een omkering van de vrijzinnige trend te bespeuren valt.

Tijdgeest

Trends in waarde, attitudes en opvattingen zijn over het algemeen reacties op ontwikkelingen die zich buiten het culturele systeem voordoen. Stijging en daling van de economische conjunctuur hebben in verschillende mate invloed op opvattingen over economie en welvaart, op attitudes aangaande de omvang van de overheidsuitgaven en op meningen over de hoogte van de sociale uitkeringen. Andere gangbare verklaringen voldoen over het algemeen niet, met uitzondering van de generatieopeenvolging. Dit is herhaaldelijk gebleken uit analyses die in de Sociale en Culturele Rapporten werden gepubliceerd (SCP 1978: 188-191, 273-287; SCP 1994: 497-501; SCP 1996: 465; SCP 1998: 125-143). De conclusies komen eveneens naar voren in buitenlands onderzoek (Stimson 1991; Mayer 1992;

Page en Shapiro 1992). Zij zijn recentelijk nogmaals samengevat (Becker 1998; Becker 2000). In elke trendanalyse blijft dus veel variantie onverklaard, die men als de 'tijdgeest' aan kan duiden.

De tijdgeest kan nader worden gepreciseerd door na te gaan of een bepaalde trend zich op verschillende aan elkaar gerelateerde terreinen voordoet. Pas als dat het geval is, kan er echt van een klimaatverandering worden gesproken. In 1975 bijvoorbeeld bleek dat opvattingen over overheidsuitgaven, de sociale zekerheid, de democratisering en de inspraak er sinds de jaren zestig conservatiever op waren geworden. De tijdgeest was, waar het om de sociale politiek ging, een restauratieve fase ingegaan, zo luidde toen de conclusie (SCP 1976: 245). De verandering is verder massaal van aard, hetgeen betekent dat zij bij de meeste bevolkingscategorieën in enige mate tot uiting komt. Hoger en lager opgeleiden verschillen bijvoorbeeld in hun standpunt over vrouwenemancipatie, maar als de meningsvorming de kant van grotere adhesie uitgaat, nemen beide groepen die trend op ongeveer dezelfde wijze over. De veranderingen verlopen parallel. Ook op het gebied van de levensbeschouwing is de tijdgeest werkzaam geweest. Becker en Vink merkten over de ontkerkelijking op: "De opeenvolging van generaties verklaart op zichzelf onvoldoende; de invloed van de tijd kan niet gemist worden" (Becker en Vink 1994: 67).

In een onderdeel van deze studie zal worden geprobeerd om de tijdgeest nader te preciseren. Wat is het karakter van de veranderingen en hebben zij zich op meer dan één terrein tegelijk voltrokken, zo luidt de vraag. In dit kader worden naast levensbeschouwelijke trends ontwikkelingen bezien op het terrein van de moraal, dat met de levensbeschouwing verwant is.

Relatie tussen de verklaringen

De drie verklaringen staan naast elkaar. Zij staan in verschillende relatie tot de trend waarop zij worden toegepast.

- De vervanging van de ene generatie door de andere verklaart een trend rechtstreeks. De jongere generatie met veel buitenkerkelijkheid vervangt de oudere generatie met weinig buitenkerkelijken. Het aandeel van de buitenkerkelijken in de totale bevolking stijgt.
- De selectie geeft een beeld van een verbijzondering van een algemene trend, maar zij verklaart deze niet. Weliswaar worden kerkleden steeds godsdienstiger, maar hun aandeel in de bevolking slinkt en zij kunnen het totale beeld dus steeds minder beïnvloeden.
- De aanwezigheid van cohortinvloed en de werkzaamheid van selectie sluit niet uit dat de tijdgeest eveneens van belang is. Methodisch gaat het immers om de onverklaarde variantie die altijd aanwezig is. Of de tijdgeest meer te betekenen heeft dan hetgeen onverklaard blijft, blijkt uit gelijksoortige ontwikkelingen op verschillende culturele terreinen, die aanleiding zijn tot een geslaagde etikettering.

Prognose

Hoewel de tijdreeks van het kerkklimaat onregelmatigheden vertoont – in het begin van de reeks is het aantal meetpunten geringer dan aan het eind – is zij zo lang geworden dat zij uitgangspunt van een toekomstvoorspelling kan zijn. De reeks vertoont bovendien een grote regelmaat. Te Grotenhuis constateerde dan ook dat de ontkerkelijking zeer waarschijnlijk niet voortkomt uit een toevallige samenloop van omstandigheden, dat de ontkerkelijking tot nu toe bijna wetmatig verlopen is en dat een omslag in herkerkelijking onwaarschijnlijk geacht moet worden (Te Grotenhuis 1998: 165-166). Deze conclusie fundeert het streven om tot een prognose te komen.

De voorspelling is opgesteld voor de buitenkerkelijkheid, de grote christelijke kerken en de islam tezamen. De historische reeksen zijn geëxtrapoleerd met behulp van de logistische

regressie. Deze statistische techniek beschouwt het verband tussen de tijd en de verschillende lidmaatschappen niet als lineair. Zij houdt rekening met een S-vormig verloop. Dit betekent concreet onder meer dat het model rekening houdt met een geringere groei van de buitenkerkelijkheid naarmate het aantal buitenkerkelijken stijgt. De tijd werd als de enige determinant van het kerklidmaatschap beschouwd. In de eerder opgestelde versie werd eveneens het geboortejaar van de ondervraagde tot de determinanten gerekend. De gebruikte gegevens over de islamieten zijn uit een andere bron dan de enquêtes afkomstig. Deze bron bevatte het geboortejaar van het individu niet; daarom is van het gebruik van het geboortejaar afgezien. Er is een beperkte prognose toegevoegd van de kerkgang onder rooms-katholieken, Nederlands-hervormden en gereformeerden.

Voor de toekomstige aanhang voor levensbeschouwelijke opvattingen is geen prognose gemaakt. De desbetreffende tijdreeksen zijn namelijk aanzienlijk minder goed bijgehouden dan die van het kerklidmaatschap, zodat de empirische basis voor zo'n exercitie zwak zou zijn.

Verdere bijzonderheden over de werkwijze zijn te vinden in hoofdstuk 5.

1.6 Opbouw van de studie

De studie bestaat uit de volgende hoofdstukken.

Hoofdstuk 1: Inleiding.

Hoofdstuk 2: Ontkerkelijking: Nederlandse kerkgenootschappen en islam.

Hoofdstuk 3: Het prestige van de kerken.

Hoofdstuk 4: Levensbeschouwelijke opvattingen.

Hoofdstuk 5: Prognose 1999-2010.

Hoofdstuk 6: Samenvatting.

Noten

- 1 In 1975 begon het Sociaal en Cultureel Planbureau met het project Culturele veranderingen in Nederland, waarin tijdreeksen van meningen werden opgesteld. Doordat bij de aanvang van het project een beroep werd gedaan op de gegevens uit in het verleden gehouden onderzoek, opgeslagen in het Steinmetz-archief, begon een aantal reeksen eerder dan in 1975. Uit de vragen die in diverse onderzoeken waren gesteld, te beginnen met Gadoureks Riskante gewoonten uit 1958, werd er een aantal geselecteerd. De onderzoekers legden deze selectie met enkele aanvullingen in 1975 opnieuw voor aan een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking, zodat de beantwoording kon worden vergeleken met die uit een eerder jaar en veranderingen konden worden vastgesteld. Sindsdien zijn mantelonderzoeken regelmatig herhaald en aangevuld met nieuwe vragen over actuele onderwerpen. Daardoor beginnen reeksen in verschillende jaren. Voorwaarden voor een deugdelijke herhaling zijn tenminste:
  - letterlijke herhaling van de vraag;
  - zodanig ruime leeftijdsgrenzen van de mantelonderzoeken dat bij de vergelijking met eerder qua leeftijd nauwer begrensd onderzoek, de leeftijdsgrenzen van de steekproeven gelijkgetrokken kunnen worden;
  - niet al te grote veranderingen in de wijze van steekproeftrekking en in de plaats van de vraag in de vragenlijst.Het SCP deponereert de data van de peilingen bij het Steinmetz-archief. Het Steinmetz-archief is nu ondergebracht bij het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI), dat hoort bij de Nederlandse Academie van Wetenschappen.
- 2 Men mag deze gegevens naast elkaar plaatsen, omdat er in de enquêtes van het project vrijwel geen islamieten voorkwamen.
- 3 De gegevens over het aantal moskeeën zijn afkomstig uit *de Volkskrant*, dd. 29-4-2000. Het aantal rooms-katholieke kerken is te vinden op de Internetsite van dit instituut. Aantallen protestantse kerken kunnen worden opgevraagd bij het dienstencentrum van de Samen-op-weg-kerken te Utrecht. Enige andere aantallen kerkgebouwen zijn: luthers 60, doopsgezind 120, remonstrants 39, oud-katholiek 25.
- 4 Om aansluiting bij de historische cijfers te verkrijgen, werd de prognose opgesteld voor de bevolking van 21-70 jaar. Het gebruik van het woord 'kerkgenootschap' is in het geval van de islam vanzelfsprekend een 'verlegenheidsoplossing'. De islam mist de organisatievorm die het onderscheidend kenmerk van de westerse kerkgenootschappen is. Het zou wellicht beter zijn om de islam als een levensbeschouwelijke stroming aan te duiden, hoewel deze aanduiding het belang van een 'wereldreligie' wellicht weer tekortdoet.
- 5 In het kader van het International social survey programme (ISSP) stelt een groep onderzoekers uit verschillende landen jaarlijks een vragenlijst op over een bepaald onderwerp. Vervolgens wordt deze lijst in de diverse landen afgenomen, doorgaans als een *self completion*-bijlage van een groter, periodiek gehouden survey. De landelijke resultaten worden bijeengebracht en als een geïntegreerde dataset aan de deelnemers en later aan het onderzoekersforum in het algemeen ter beschikking gesteld.
- 6 Ongeveer 10% van de bevolking kan niet in deze indeling worden ondergebracht.

2 ONTKERKELIJKING: NEDERLANDSE KERKGENOOTSCHAPPEN EN ISLAM

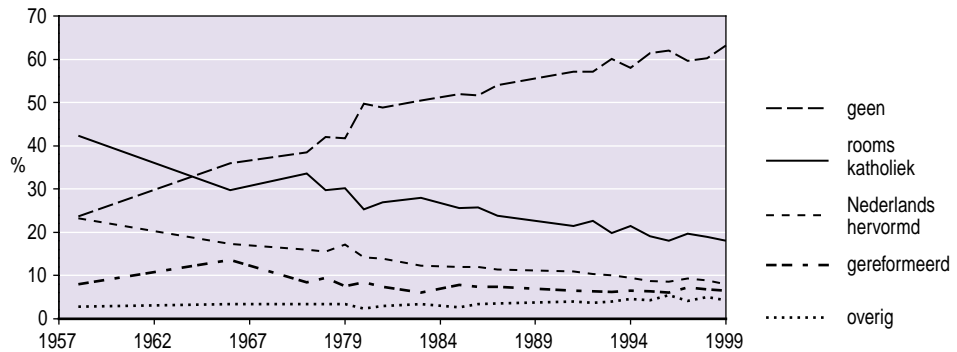
2.1 De grote Nederlandse kerkgenootschappen

Ontkerkelijking en kerklidmaatschap

In de jaren negentig heeft de ontkerkelijking zich voortgezet. In het midden van de periode – van 1994 tot 1998 – leek er nog van stagnatie sprake te zijn. De percentages buitenkerkelijken fluctueerden in de enquêtes.¹ Stijging en daling wisselden elkaar af. Nu er gegevens tot 1999 kunnen worden overzien, blijkt de buitenkerkelijkheid gedurende de jaren negentig gestegen te zijn. De ontwikkeling sluit zelfs vrij goed aan bij die van de jaren tachtig (figuur 2.1). Tussen 1980 en 1999 steeg het bevolkingsaandeel van de buitenkerkelijken met gemiddeld zo'n 0,7 procentpunt per jaar. In 1980 was ongeveer 50% van de Nederlanders buitenkerkelijk, in 1991 57% en in 1999 was het aandeel van de buitenkerkelijken tot 63% gestegen. In het laatste jaar beschouwde 37% van de Nederlanders zich dus nog als lid van een kerkgenootschap (figuur 2.1, tabel B2.1).

De aanhang van de rooms-katholieke en van de Nederlands-hervormde kerken nam af, zoals in figuur 2.1 te zien is. In 1991 wilde 22% van de Nederlanders tot de rooms-katholieke kerk worden gerekend, in 1999 was dat 18%. In 1991 was 11% Nederlands-hervormd, in 1999 8%. De gereformeerden bleven ongeveer op hetzelfde peil van ongeveer 7%. De aanhang van de overige kerkgenootschappen werd door de jaren heen wat groter. In 1999 ging het om ruim 4%.

Figuur 2.1 De aanhang van kerkelijke gezindten, 1958-1999 (in procenten)

Bron: Riskante gewoonten 1958; God in Nederland 1966; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99).

Het aandeel van 63% buitenkerkelijken in 1999 is wellicht aan de hoge kant, maar het past in de tijdreeks. Naar zal blijken, moeten enkele resultaten voor speciale groepen als statistische 'uitbijters' worden beschouwd. Zo is 54% buitenkerkelijken onder de generatie geboren voor 1930 opeens erg hoog (tabel 2.1). Men zou kunnen veronderstellen dat het aantal respondenten van de oudste generatie te laag is geworden om betrouwbare conclusies toe te laten. Dit is waarschijnlijk niet het geval. In het onderzoek van 1999 waren 118 respondenten voor 1930 geboren. Dit is inderdaad bijna een halvering van het aantal in 1998, dat nog 224 bedroeg. Het aantal van 118 respondenten geldt echter nog als statistisch werkbaar (tabel B2.5).

Tabel 2.1 Buitenkerkelijkheid per generatie, 1970-1999 (in procenten)

	1970	1980	1987	1991	1995	1996	1997	1998	1999
vóór 1930	39	43	48	46	38	44	37	39	54
1930-1944	36	46	48	43	47	44	43	46	46
1945-1959	43	58	58	60	65	65	62	60	64
1960 en later		55	66	71	73	73	70	68	73

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'80-'99)

Naarmate een generatie jonger is, telt zij meer buitenkerkelijken.² In 1998 was van degenen die voor 1930 geboren waren 39% buitenkerkelijk, voor de generatie die daarop volgde, geboren tussen 1930 en 1944, was dat 46%. De eerste generatie van na de oorlog telde 60% buitenkerkelijken en de generatie van na 1960 68% (tabel 2.1). Deze verschillen tussen de generaties alleen al doen vermoeden dat de buitenkerkelijkheid in de toekomst nog verder zou kunnen toenemen. Dat zij onder de jongste generatie – geboren na 1960 – sneller steeg dan onder de andere cohorten, geeft deze conclusie een extra gewicht.

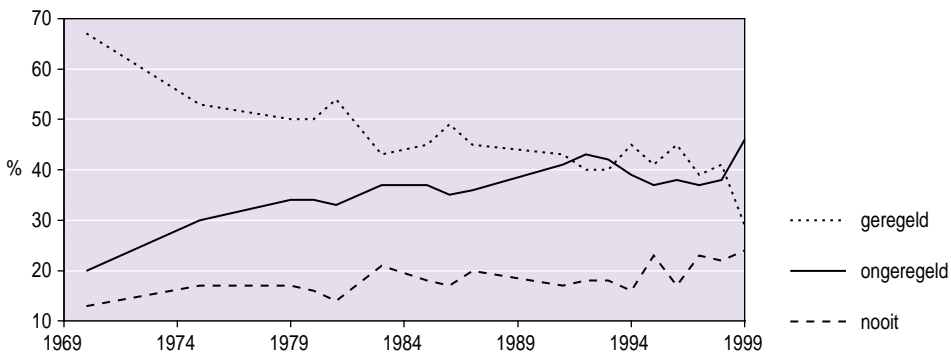
Frequentie van kerkgang en randkerkelijkheid

Onder de kerkleden nam de geregelde kerkgang af. Het resultaat van 1999 valt onverwacht laag uit. Voortzetting van de metingen moet uitwijzen of het hier gaat om een steekproef-fluctuatie, zoals die in steekproefonderzoeken met een omvang van ongeveer 2.000 personen nu eenmaal voorkomen, of dat er sprake is van een omslag of *tipping point*.

Onder 'geregelde kerkgang' wordt in dit rapport een frequentie van tenminste eenmaal per veertien dagen verstaan. Deze opvatting van het begrip 'geregeld' is iets ruimer dan tenminste eenmaal per week. Vooral onder de rooms-katholieken beginnen mensen die elke week naar de kerk gaan een zeer kleine categorie te vormen: in 1998 14% en in 1999 8% (tabel B2.4). Verruiming van het begrip 'geregelde kerkgang' voorkomt zeer lage celvullingen. De scherpe daling van het kerkbezoek bij deze gezindte wordt overigens bevestigd door tellingen van het Instituut voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek, Studie en Advies (KASKI).³

In 1980 ging 50% tenminste één maal per veertien dagen naar de kerk, in 1991 43% en in 1999 29% (figuur 2.2, tabel B2.2). Het laatste percentage vormt een wat vreemde 'afzwaaiert' in de reeks. Het is waarschijnlijk verstandiger zich te baseren op het resultaat van 1998, namelijk 41% voor de geregelde kerkgang.

Figuur 2.2 Kerkgang onder kerkleden, 1970-1999 (in procenten)

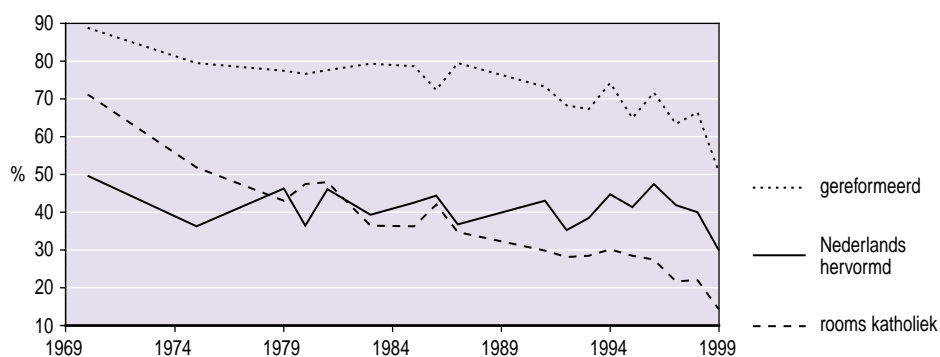

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

De randkerkelijkheid, geïndiceerd door onregelmatige kerkgang of door het geheel ontbreken daarvan, nam toe. In 1980 ging 34% eenmaal per maand of enige malen per jaar naar de kerk. In 1991 was dat 41%, in 1998 38% en in 1999 46%. Het 'nooit naar de kerk gaan' nam onder kerkleden toe van 16% in 1980 en 17% in 1991 tot 22% in 1998 en tot 24% in 1999. Als 'nooit' en 'enige malen per jaar naar de kerk gaan' bijelkaar worden geteld, resulteert een randkerkelijkheid van 60% voor het jaar 1998. De leden van deze categorie waren lid van een kerk, maar kwamen er weinig of niet.

Wanneer een blik wordt geworpen op een ander type gegeven dan het bijwonen van de godsdienstoefening, raakt het beeld enigszins, maar niet ingrijpend genuanceerd. In 1998 deed 38% van de kerkleden nooit iets voor een kerk in de zin van de organisatie van een fancy fair of ander vrijwilligerswerk, maar 37% deed dit tenminste nog enige malen per jaar. 26% van de kerkleden nam geregeld aan zulke activiteiten deel. Deze cijfers waren vrijwel gelijk aan die van 1991. Dat men weinig naar de kerk ging, sloot dus niet uit dat men nog wel iets voor de kerk wilde doen. Van degenen die in 1998 ongeregeld of nooit naar de kerk gingen, deed 44% tenminste eenmaal per jaar aan een vorm van kerkelijk vrijwilligerswerk.

Figuur 2.3 Geregelde kerkgang onder de drie grote kerkgenootschappen, 1970-1999 (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Figuur 2.3 toont de afname van de geregelde kerkgang – zoals eerder vermeld tenminste eenmaal per veertien dagen – in de rooms-katholieke, de Nederlands-hervormde en de gereformeerde kerken voor 1970-1999. Gedurende de jaren negentig fluctueerde de geregelde kerkgang bij de Nederlands-hervormden. Hij bleef per saldo min of meer gelijk. De geregelde kerkgang lag bij de rooms-katholieken en bij de gereformeerden op een sterk verschillend niveau: in 1998 ging 22% van de rooms-katholieken geregeld naar de kerk en 66% van de gereformeerden. Geregelde kerkgang kwam in dat jaar bij 40% van de Nederlands-hervormden voor (tabel B2.3). In alle drie de gevallen nam hij af, ook als het zeer laag uitgevallen resultaat van 1999 buiten beschouwing wordt gelaten. Als de ontwikkeling vanaf het midden van de jaren tachtig wordt gezien, was er vooral onder de rooms-katholieken en de gereformeerden sprake van toenemende randkerkelijkheid.

Tot slot van deze paragraaf volgt er nog een enkele opmerking. Internationaal is Nederland waar het gaat om het aantal kerkleden een bijzonder geval. Volgens het onderzoek Eurobarometer van het najaar van 1998 waren er van de landen van de Europese Gemeenschap

in Nederland de minste kerkleden. Het kerkbezoek bevond zich in Nederland echter ongeveer op het Europese gemiddelde.⁴

2.2 Ontkerkelijking en islam

De islam is nu al een belangrijke religieuze groepering in Nederland geworden. Het is de vraag of ook zij vatbaar zal blijken te zijn voor secularisering en ontkerkelijking. De beantwoording van deze vraag vergroot het inzicht in de moderne Nederlandse samenleving en is van belang voor de prognose van de kerkelijke gezindten.

De auteurs van de SCP-studie uit 1997 besteedden reeds aandacht aan de relatie tussen de secularisering en de islam (Becker et al. 1997: 83-84). Na afweging van een aantal argumenten concludeerden zij dat een zekere liberalisering van de islamitische opvattingen onder invloed van de Nederlandse cultuur tot de mogelijkheden behoorde. Echter, een aanzienlijke ontkerkelijking of – wellicht beter geformuleerd – van geloofsafval achtten zij vooreerst onwaarschijnlijk. Zij waren van mening dat strakke sociale controle in het milieu van de islamieten zo'n ontwikkeling verhinderde.

Een onderzoek onder 18-30-jarige Turken en Marokkanen in Rotterdam doet vermoeden dat er onder jongere islamieten een voedingsbodem voor liberalisering bestaat (Phalet et al. 2000). De allochtone jongeren en een controlegroep van autochtone leeftijdgenoten werd gevraagd om uit drie uitspraken er één te kiezen die de persoonlijke relatie tot de religie het best beschreef (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Enkele levensbeschouwelijke opvattingen van Nederlandse, Turkse en Marokkaanse jongeren,^a 1999 (in procenten)

	Nederlanders	Turken	Marokkanen
ik ben niet godsdienstig	55	1	0
ik beleef de godsdienst op mijn persoonlijke manier en/of			
ik ben niet volledig praktiserend	40	73	56
ik volg de regels van de godsdienst	5	26	44
totaal	100	100	100
a 18-30 jaar.			

Bron: Phalet et al. (2000: 22-23)

Ongodsdienstigheid kwam bij 55% van de Nederlandse jongeren voor. Onder de Turkse en Marokkaanse jongeren was deze houding een onbekend fenomeen. Deze uitkomst betekende echter niet dat de Turkse en Marokkaanse jongeren de voorschriften van hun geloof naar de letter opvolgden. 73% van de Turken gaf te kennen het geloof op een persoonlijke manier te beleven of niet volledig te praktiseren. Onder de Marokkanen was het overeenkomstige percentage 56. Het percentage onder de Nederlanders was hier mee vergeleken vrij laag (40%). De omstandigheid dat Nederlanders zo vaak kozen voor de mogelijkheid van volledige ongodsdienstigheid heeft hier invloed gehad. Een min of meer strikte conformiteit met de voorschriften van het geloof kwam bij 44% van de Marokkanen voor, bij 26% van de Turken en bij slechts 5% van de Nederlanders. Een strikt traditionele houding ten opzichte van de islam was dus zeker niet bij alle ondervraagde buitenlandse jongeren aanwezig; bij driekwart van de Turken en bij ruim de helft van de Marokkanen bestond een houding die men als liberaal of als een geïndividualiseerde beleving aan zou kunnen duiden.

Onder de islamieten als geheel – het gaat hier niet meer alleen om de jongeren – onderscheidde Sunier een fundamentalistische en een vrijzinnige houding. Naarmate een aanhanger van de islam langer in Nederland had verbleven en een hogere opleiding had, had hij meer kans een vrijzinnige houding te vertonen. Doordat het contact met de omringende samenleving werd vergroot, werkte deelname aan het arbeidsproces vrijzinnigheid eveneens in de hand (Sunier 1994). "Men zou mogen verwachten dat een langer verblijf in Nederland, een stijging van het opleidingsniveau en meer kansen op werk de scherpe kanten van religieus en etnisch identiteitsbesef zullen doen afslijten", zo concludeerden de auteurs van het SCP in 1997 (Becker et al. 1997: 84).

Hier staat tegenover dat vrijzinnigheid en openlijk beleden geloofsafval in het geval van de islam niet voor de hand liggen. Gelovigen zullen niet zo gemakkelijk in het openbaar hun godsdienst en haar instituties kritiseren, laat staan afzweren, omdat de sociale omgeving tot ingrijpende sancties kan besluiten. Het 'geval-Rushdie' getuigt daarvan in extreme mate. Tenslotte is er zelfs een begin van islamitische verzuiling te bespeuren, vooral in het onderwijs. Het is overigens de vraag of de nieuwe zuil werkelijk krachtig uit zal groeien, vanwege de etnische verdeeldheid die in de kring van islamitische migranten duidelijk aanwezig is.

Het beeld is dus onduidelijk. Het bestaat uit veronderstellingen, menigmaal uit veronderstellingen over de toekomst. Met behulp van twee onderzoeken kan er in elk geval een wat scherper beeld van het heden worden gegeven. In zowel het onderzoek Sociale positie en voorzieningen-gebruik van allochtonen (SPVA) uit 1998 als in het Nationaal scholierenonderzoek (NSO) uit 1996 worden het land van herkomst en de godsdienstige richting van de ondervraagde vastgesteld. De onderzoeken bevatten het gegeven 'verblijfsduur' en de leeftijd van de respondent. Op grond daarvan is na te gaan hoe een langere verblijfsduur en een lagere leeftijd de verhouding van de respondent tot de islam beïnvloeden. Verschillen in verblijfsduur en het contrast tussen oude en jonge respondenten vervangen in de analyse tot op zekere hoogte de tijd.

Het SPVA registreert de verblijfsduur van de respondent. Afzonderlijk is vermeld of hij tot de 'vroegere' of tot de 'late' migranten behoort. Voor de bepaling van de etnische groep wordt gebruikgemaakt van het CBS-criterium voor 'allochtoon', namelijk dat iemand behoort tot deze categorie als hijzelf in het buitenland geboren is of als tenminste een van beide ouders in het buitenland werd geboren. Het lidmaatschap van een etnische groep werd niet voor elk gezinslid afzonderlijk vastgesteld; de gegevens van het gezinshoofd golden als maatstaf voor alle gezinsleden.

In tabel 2.3 is voor vier belangrijke etnische groepen vastgesteld tot welke religieuze stroming vroegere en late migranten en daarnaast ouderen en jongeren wilden behoren. De Marokkanen en Turken bleken voorlopig niet vatbaar voor secularisatie en ontkerkelijking. Noch het moment van migratie, noch de leeftijd had betekenis voor de religieuze identificatie. Zowel van de eerste als van de tweede generatie van migranten was ongeveer 95% een islamiet. Van de ondervraagden van 12 tot 20 jaar was meer dan 95% islamiet. Dit percentage varieerde verder vrijwel niet over de leeftijdscategorieën.

Tabel 2.3 De gezindte waartoe men zich rekent, naar etnische groep, generatie van immigratie en leeftijd, 1998 (in procenten)

	generatie ^a		leeftijd				
	eerste generatie	tweede generatie	≥ 51 jaar	31-50 jaar	26-30 jaar	21-25 jaar	12-20 jaar
Turken							
geen	4	4	1	4	5	4	3
islam	95	94	97	94	94	93	96
anders	2	2	2	1	2	4	1
Marokkanen							
geen	2	5	2	1	4	5	2
islam	98	95	98	98	96	95	99
anders	0	0	0	1	0	1	0
Surinamers							
geen	19	42	13	20	28	44	32
hindoeïsme	26	20	24	26	31	19	25
islam	10	6	11	10	7	6	8
christendom	43	30	50	43	33	28	34
anders	2	1	3	2	1	2	1
Antillianen							
geen	22	59	16	27	39	32	36
christendom	74	38	81	68	59	66	60
anders	4	3	3	5	3	2	4

a Eerste generatie = buiten Nederland geboren, tweede generatie = in Nederland geboren of vóór het zesde jaar geïmmigreerd.

Bron: SCP (SPVA'98)

De Surinamers en de Antillianen waren er wel toe geneigd hun geloof te verlaten, zij het dat de islam geen bijzonder grote rol kon spelen. Slechts een minderheid van de Surinamers was islamiet. Onder de Antillianen kwamen islamieten bijna niet voor. Tussen de categorieën die zich vroeger of later in Nederland vestigden, verschilde de buitenkerkelijkheid aanmerkelijk. Van de eerste generatie Surinaamse migranten was 19% buitenkerkelijk, maar bij de tweede generatie was dat 42%. De vergelijkbare cijfers waren voor de Antillianen respectievelijk 22% en 59%.

De vermindering in de identificatie met een godsdienstige groepering deed zich voor bij alle richtingen die bij de Surinamers onderscheiden konden worden, maar vooral bij de grootste daarvan, het christendom. Onder de Antillianen had vooral het christendom aanhang van betekenis. Het verschil tussen de vroege en late migranten was markant, 78% tegen 38% christenen.

Toen de Surinamers en Antillianen naar hun leeftijd werden onderscheiden, bleek dat hoe lager de leeftijd was, hoe minder men zich tot een godsdienstige groepering wilde rekenen. Zo was 13% van de oudste Surinamers buitenkerkelijk en 44% van de categorie van 21-30 jaar. Het percentage buitenkerkelijken onder de allerjongsten was met 32% weer wat lager. De invloed van het ouderlijk milieu zal hier nog een rol gespeeld hebben. De hoogte van de overeenkomstige cijfers voor de Antillianen was achtereenvolgens 16%, 32% en voor de jongsten 36%.

Tijdens het veldwerk van het SPVA zijn gezinsleden menigmaal ondervraagd in de aanwezigheid van het gezinshoofd. De ondervraging van mensen zonder dat er anderen bij zijn, is in onderzoek onder allochtonen nog moeilijker te realiseren dan bij het onderzoek onder Nederlanders. Het is eveneens voorgekomen dat het gezinshoofd de vragenlijsten van de gezinsleden zelf invulde. Dit gebeurde met 14% tot 22% van de formulieren die voor de gezinsleden bedoeld waren.⁵ Hoe hoog het percentage precies was, hing af van de etnische achtergrond van het gezin. Vanzelfsprekend bevorderden deze omstandigheden een zuiver beeld van de religieuze identificatie niet.

Gelukkig biedt het NSO de mogelijkheid tot controle. Bij dit onderzoek vulden kinderen de vragenlijst zelfstandig in tijdens de lessen op school, ver van een wakend oog. In 1996 werden ruim 10.000 scholieren van 12 tot 23 jaar, gespreid over verschillende schooltypen ondervraagd. Onder dit grote aantal ondervraagden waren de allochtone kinderen ondervetegenwoordigd, hetgeen aan de lage respons van scholen in de grote steden toe te schrijven was (NSO 1999: 5-6). Deze omstandigheid is vanzelfsprekend te betreuren, maar aangezien gegevens schaars zijn en de aantallen leerlingen uit minderheden statistisch werkbaar blijven, zal er over het bezwaar worden heen gestapt (tabel 2.5).

Het SPVA maakte voor de afbakening van de categorie 'allochtonen' gebruik van de ruime definitie van het CBS, dat iemand allochtoon is als hij in het buitenland geboren is of als hij in Nederland is geboren, maar tenminste een van zijn beide ouders in het buitenland werd geboren. Met behulp van de achtergrondgegevens van het NSO kon deze afbakening eveneens worden gemaakt, zodat de gepresenteerde gegevens uit SPVA en NSO in dit opzicht onder één noemer zijn gebracht.⁶

Tabel 2.4 De geloofsovertuiging onder scholieren, naar etnische herkomst^a en leeftijd, 1996 (in procenten)

	CBS, ruim ^b	11-15 jaar	16-23 jaar
Turken			
geen	12	15	6
islam	81	80	86
anders	7	5	8
Marokkanen			
geen	6	5	7
islam	88	86	91
anders	7	10	2
Surinamers			
geen	25	28	22
hindoeïsme	18	21	15
islam	7	4	13
christendom	39	38	40
anders	10	10	9
Antillianen			
geen	35	39	28
christendom	46	44	52
anders	19	17	20

a De groep waartoe men zichzelf rekent.

b Geboren in het desbetreffende land of tenminste een van beide ouders geboren in het desbetreffende land.

Bron: SCP (NSO'96)

Tabel 2.4 doet vermoeden dat het aantal islamieten onder de Turkse en Marokkaanse jongeren wat lager zou kunnen uitvallen als zij zelfstandig opgave doen. In plaats van de 96% en zelfs 99% voor de jongste categorie uit tabel 2.2, kwamen de aandelen islamieten in het NSO uit op 81% en 88%. Dat waren verschillen van 15 en 11 procentpunten.

In de Surinaamse en Antilliaanse gezinnen is de druk op de beantwoording wellicht minder groot geweest. De verschillen tussen SPVA en NSO zijn bij de Surinaamse kinderen onduidelijk. Het scholierenonderzoek telt minder buitenkerkelijken, minder hindoes, ongeveer hetzelfde aandeel islamieten, meer christenen en vooral meer aanhangers van de overige gezindten. Het laatste percentage ging van 1 naar 10. Mogelijk hebben kleine, revivalistisch getinte groeperingen aantrekkingskracht op West-Indische jongeren in het algemeen, want bij de Antillianen was het verschil voor de overige gezindten eveneens aanzienlijk. Het percentage ging van 4 naar 19.

Tussen de scholieren van 11-15 jaar en die van 16-23 jaar verschilde de voorkeur voor een religie weinig. Het verrast echter dat de percentages voor 'geen' voor de jongste groep hoger waren dan voor de oudere. De Marokkanen vormden een uitzondering. Dat zou men anders verwacht hebben, want hoe jonger het kind is, hoe groter de invloed van het thuismilieu zal zijn.

Het is aannemelijk dat de religieuze en de etnische identificaties tot op enige hoogte met elkaar verbonden zijn. Wie zich bijvoorbeeld Marokkaan voelt, zal al snel een voorkeur hebben voor de dominante godsdienst, de islam. Het ligt voor de hand te vermoeden dat een aantal buitenlanders, en zeker als zij in Nederland zijn geboren, op den duur hun etnische identificatie zal veranderen. Er bestaan immers contacten met de Nederlanders en met de Nederlandse samenleving. De school, het werk, vriendschap en vrijage hebben hun invloed. De alloctonen zullen zich menigmaal als een Nederlander gaan beschouwen, al dan niet met een buitenlandse achtergrond. Tabel 2.5 laat zien dat nogal wat jongeren uit minderheidsgroeperingen geneigd zijn om zich als een Nederlander te zien. Voor de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen is de etnische groep weergegeven waartoe de jongeren zelf gerekend wilden worden. Van de totale etnische groep Surinamers beschouwde 47% zich als een Nederlander en van de Antillianen 51%. De percentages zijn lager voor de totale etnische groepen van Turken en Marokkanen, maar toch nog achtereenvolgens 34% en 27%.

Tabel 2.5 De vergelijking van de etnische herkomst volgens de ruime CBS-definitie met die volgens de zelfplaatsing, 1996 (in absolute aantallen)

	CBS, ruim ^a	waarvan eigen groep	NI	NI als % CBS
Turken	183	121	62	34
Marokkanen	108	79	29	27
Surinamers	202	107	94	47
Antillianen	84	41	43	51

^a Geboren in het desbetreffende land of tenminste een van beide ouders geboren in het desbetreffende land.

Bron: SCP (NSO'96)

Dat de verandering van etnische identificatie verband houdt met de religieuze identiteit toont, tabel 2.6. De lezer doet er verstandig aan de cijfers die hij daar aantreft met enige terughoudendheid te beschouwen. Zij zijn immers gebaseerd op betrekkelijk kleine aantal-

len respondenten (tabel 2.5). De uitkomsten zijn echter consequent genoeg om ze als illustratief voor de relatie tussen religieuze en etnische identificatie te beschouwen. Turkse jongeren die volgens de CBS-norm Turks waren en zich ook Turks voelden, waren voor 97% islamiet. Voor de categorie die zich als Nederlander beschouwde was dat 50%. Het verschil bij de Marokkanen was minder groot, maar toch nog 95% tegen 71%.

Tabel 2.6 De etnische identificatie van scholieren uit minderheidsgroepen, naar de etnische herkomst en religieuze groepering van voorkeur, 1996 (in procenten)

	identificatie homogeen ^a	identificatie heterogeen ^b
Turken		
geen	3	30
islam	97	50
overig	1	20
Marokkanen		
geen	1	14
islam	95	71
overig	3	14
Surinamers		
geen	17	34
hindoeïsme	25	10
islam	9	5
christendom	38	42
overig	11	10
Antillianen		
geen	20	50
christendom	46	43
overig	34	7

^a De etnische herkomst van de ondervraagde volgens de ruime CBS-definitie en de groep waartoe hij zichzelf rekent, komen overeen.

^b Volgens de ruime CBS-definitie is de ondervraagde lid van een van de vier allochtone groepen, maar hij beschouwt zichzelf als een Nederlander.

Bron: SCP (NSO'96)

Leidt afwending van de islam tot enige ledenwinst voor de christelijke kerken? Dit is waarschijnlijk niet het geval. Voorzover op grond van de geringe aantallen respondenten mocht worden geconcludeerd, ging bij de Turkse en Marokkaanse jongeren de voorkeur voor de rooms-katholieke kerk samen met een Nederlandse identificatie. De voorkeur voor de buitenkerkelijkheid was echter sterker, zoals uit tabel 2.6 blijkt. Surinamers en Antillianen die zich als Nederlander beschouwden, waren eveneens vrij vaak rooms-katholiek. Ook in hun geval was de buitenkerkelijkheid hoog te noemen.

De tabellen 2.7 en 2.8 bevatten gegevens over het kerk- en moskeebezoek en de mate waarin jongeren hun eigen geloof belangrijk vonden. De frequentie van kerkgang – de moskee wordt nu maar even niet afzonderlijk genoemd – verschilde weinig. Behalve bij de Turkse jongeren woonde ruim 40% nooit de godsdienstoefening bij. Of men allochtoon dan wel autochtoon was, maakte niet uit (tabel 2.7).

Het subjectieve belang van het eigen geloof verschilde aanmerkelijk. Voor slechts 10% van de Nederlandse jongeren had het geloof veel persoonlijk belang. 70% van de Marokkanen en eveneens 70% van de Turken echter vonden dat hun geloof voor hen persoonlijk veel betekende (tabel 2.8).

Tabel 2.7 De frequentie van kerkgang en moskeebezoek onder autochtone en een aantal allochtone groepen van scholieren, 1996 (in procenten)

	Nederlanders	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
gaat nooit	43	33	49	43	43
gaat onregelmatig	46	47	43	48	42
gaat elke week	11	20	9	9	15

Bron: SCP (NSO'96)

Tabel 2.8 De betekenis van de eigen levensovertuiging onder autochtone en een aantal allochtone groepen van scholieren, 1996 (in procenten)

	Nederlanders	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
veel	10	70	71	24	21
niet zo veel	48	18	24	59	45
niets	42	12	6	18	34

Bron: SCP (NSO'96)

Het is de vraag hoe de overeenkomsten moeten worden geïnterpreteerd. Het is opmerkelijk dat Turkse en Marokkaanse jongeren even weinig werk van de participatie maken als hun Nederlandse leeftijdgenoten, die uit een sterk gesecculariseerde samenleving afkomstig zijn. De onderzoeker zou daarom een zekere weerstand tegen de religie onder jonge allochtonen kunnen vermoeden. Daar staat tegenover dat bij Turken en Marokkanen in Nederland de religieuze betrokkenheid vooral hoog is onder de oudere mannen (Kemper 1996). Dit valt behalve uit de studie van Kemper eveneens op te maken uit tabel 2.9. Het bezoek aan de moskee neemt sterk toe als de ondervraagden boven de 50 jaar komen. Men gaat kennelijk naar de moskee als men daar de tijd voor heeft en niet langer onderworpen is aan andere verplichtingen, zoals die van de beroepsarbeid. De geringe frequentie waarmee jongeren de godsdienstoefening bezoeken, kan dus heel goed een milieukeunmerk zijn, waaraan in het kader van de secularisering maar niet te veel belang moet worden gehecht.

Tabel 2.9 Het wekelijkse moskeebezoek bij Turken en Marokkanen, naar leeftijd, 1998 (in procenten)

	12-20 jaar	21-25 jaar	26-30 jaar	31-50 jaar	51 jaar
Turken	24	32	40	46	73
Marokkanen	12	22	30	45	79

Bron: SCP (SPVA'98)

De Nederlandse islam biedt de aanblik van een sterk traditionele religieuze groepering met een intensieve sociale controle. Deze verhindert 'ontkerkelijking', als de islamieten daar al toe geneigd zouden zijn. De bronnen waarmee men dit beeld zou kunnen corrigeren, hebben hun gebreken. In het SPVA zijn gezinsleden ondervraagd in aanwezigheid van het gezinshoofd, dat in zo'n 20% van de gevallen zelfs de lijsten voor alle gezinsleden invulde. In het scholierenonderzoek vulden de jongeren zelfstandig een vragenlijst in, maar in dit

onderzoek zijn de allochtonen weer slecht vertegenwoordigd. Niettemin kan er aan een vergelijking van beide onderzoeken een conclusie worden ontleend. Het mag worden vermoed dat er onder de jonge Turken en Marokkanen – het gaat om de categorie van 12-24 jaar – een zekere neiging tot buiten-kerkelijkheid bestaat. In het scholierenonderzoek zijn de aandelen van de islamieten zo'n 10 tot 15 procentpunten lager dan bij de min of meer vergelijkbare leeftijdsgroep in het SPVA. Een zekere mate van geloofsafval in de toekomst mag dus niet uitgesloten worden geacht.

Bijlage bij hoofdstuk 2

Tabel B2.1 Kerklidmaatschap, 1958-1999 (in procenten)

	1958	'66	'70	'75	'79	'80	'81	'83	'85	'86	'87	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99
geen	24	36	39	42	42	50	49	51	52	52	54	57	57	60	58	62	62	60	60	63
rooms-katholiek	42	30	34	30	30	25	27	28	26	26	24	22	23	20	21	19	18	20	19	18
Nederlands-hervormd	23	17	16	16	17	14	14	12	12	12	11	11	10	10	9	9	9	9	9	8
gereformeerd	8	14	8	10	8	8	7	6	8	7	7	7	6	6	7	6	6	7	7	7
overig	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	4	4	4	4	5	4	5	4	5	4

Bron: Riskante gewoonten 1958; God in Nederland 1966; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Tabel B2.2 Kerkgang onder kerkleden, 1970-1999 (in procenten)

	1970	'75	'79	'80	'81	'83	'85	'86	'87	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99
1x per week of vaker	57	43	41	39	40	33	34	38	34	31	30	30	33	29	34	31	31	23
1x per 2 weken	10	10	9	11	14	10	11	11	11	12	10	10	12	12	11	8	10	6
1x per maand	9	10	12	13	11	12	10	13	11	16	12	13	14	11	13	14	13	10
minder dan 1x per maand	11	20	22	21	22	25	27	22	25	25	31	29	25	26	25	23	25	36
nooit	13	17	17	16	14	21	18	17	20	17	18	18	16	23	17	23	22	24

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Tabel B2.3 Geregelde kerkgang,^a naar kerkgenootschap, 1970-1999 (in procenten)

	1970	'75	'79	'80	'81	'83	'85	'86	'87	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99
rooms-katholiek	71	52	43	47	48	36	36	42	35	30	28	28	30	28	27	22	22	14
Nederlands-hervormd	50	36	46	36	46	39	43	44	37	43	35	38	45	41	48	42	40	30
gereformeerd	89	80	77	77	78	79	79	72	79	73	68	67	74	65	72	63	66	51

^a Geregeld: tenminste eenmaal per veertien dagen.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Tabel B2.4 Gaat tenminste eenmaal per week naar de kerk, naar kerkgenootschap, 1970-1999 (in procenten)

	1970	'75	'79	'80	'81	'83	'85	'86	'87	'91	'92	'93	'94	'95	'96	'97	'98	'99
rooms-katholiek	63	42	35	36	35	29	26	31	24	20	18	20	18	14	21	14	14	8
Nederlands-hervormd	33	23	35	25	30	27	26	33	26	30	24	26	33	29	28	31	25	25
gereformeerd	81	69	73	64	66	66	66	61	65	58	58	56	62	53	54	53	60	45

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Tabel B2.5 Aantallen respondenten, naar generatie, 1991-1999 (in absolute aantallen)

	1991	1993	1996	1998	1999
vóór 1930	365	314	302	224	118
1930-1944	365	359	493	368	321
1945-1959	612	671	786	644	488
1960-1983	584	624	837	867	691
totaal	1.926	1.968	2.418	2.103	1.618

Bron: SCP (CV'91-'99)

Noten

- 1 De reeksen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op een aantal van de onderzoeken die opgenomen zijn in het project Culturele veranderingen in Nederland. Zie voor de keuze van de jaren Becker en Vink (1994: 48-49). De onderzoeken hebben elk jaar betrekking op ongeveer 2.000 ondervraagden. De leeftijdsgrenzen van het eerste gebruikte onderzoek zijn bepalend voor de leeftijdsgrenzen van de reeksen als geheel. Het eerste onderzoek in de reeks van het kerklidmaatschap was Riskante gewoonten uit 1958. Dit onderzoek, en dus ook de reeks over het lidmaatschap, had als leeftijdsgrenzen 21-70 jaar. Het eerste onderzoek in de reeks van de kerkgang was Progressiviteit en conservatisme uit 1970. Dit onderzoek, en dus ook de reeks over de kerkgang, had als leeftijdsgrenzen 17-70 jaar. Het aanbrengen van de leeftijdsgrenzen heeft overigens weinig invloed op de resultaten. Er is verder gebruikgemaakt van de zogenoemde tweetrapsvraag naar het kerkgenootschap. De respondent wordt eerst gevraagd of hij zich tot een kerkgenootschap rekent; daarna werd hem een lijst voorgelegd exclusief de mogelijkheid 'geen'. Het CBS gebruikt de zogenoemde eenetrapsvraag, waarbij de 'sluisvraag' wordt weggelaten en de respondent meteen op een lijst reageert inclusief het 'geen'. De tweetrapsvraag blijkt de randkerkelijken sterker 'uit te zuiveren' dan de eenetrapsvariant. Daarom bevat de reeks van het SCP aanzienlijk meer buitenkerkelijken dan de reeks van het CBS. Het aantal kerkleden is weliswaar veel hoger, maar het bevat meer mensen die zelden of nooit naar de kerk gaan. De veranderingen zijn in beide reeksen echter dezelfde. Zie voor de vraagstellingen en hun gevolgen Becker en Vink (1994: 46-48). Het CBS publiceert jaarlijks een update van de verkorte reeks in het Statistisch jaarboek.
- 2 Om voor de oudere generaties voldoende celvullingen te verkrijgen, is bij de bewerkingen met de generaties afgezien van een leeftijdsgrens. De meer recente jaren zijn dus gebaseerd op samples van 16-74 jaar en 16 jaar en ouder.
- 3 Zie het artikel 'Kerk over twintig jaar verdamp't' in het *Katholiek nieuwsblad*, dd. 21 april 2000 (nummer 30).
- 4 Zie voor de presentatie het vierde hoofdstuk van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* (nog te verschijnen).
- 5 Invulling door het gezinshoofd kwam eveneens bij zo'n 20% van de interviews onder Nederlanders voor. Het feit dat kinderen mede werden ondervraagd is vermoedelijk verantwoordelijk voor dit merkwaardige resultaat. Vader of moeder zullen er in een aantal gevallen snel toe gekomen zijn hun kinderen te 'helpen'.
- 6 De codering verliep als volgt. Wie in Turkije geboren is, is Turks. Wie in Nederland geboren is, maar van wie de vader in Turkije geboren is, is Turks. Wie in Nederland geboren is, maar van wie de moeder in Turkije geboren is, is Turks. Wie in Nederland geboren is, maar van wie de vader en de moeder in Turkije geboren zijn, is Turks. Als de een van de ouders in Turkije geboren was en de andere ouder geboren was in Marokko of in een ander land, werd de respondent als onindefiniteer beschouwd. Door de laatste codering en door het optreden van misings konden bijna 900 van de ruim 10.000 respondenten niet worden ingedeeld.

3 HET PRESTIGE VAN DE KERKEN

3.1 Inleiding

Oriënteert de bevolking zich nog op de kerken als het gaat om de inrichting van de samenleving en van het persoonlijke leven? In hoeverre hebben de kerken nog maatschappelijk prestige of gezag? Het vermoeden ligt voor de hand dat het gezag van de kerken sinds de jaren vijftig, toen de verzuiling hoogtijdagen beleefde, sterk is afgenomen. Het is echter de vraag of dat in alle opzichten het geval is. Als het gaat om vraagstukken van oorlog en vrede, om de bestrijding van de armoede, en recentelijk om de definitieve vestiging van 'witte illegalen' in Nederland, lijken standpunten en acties van de kerken de bevolking toch nog aan te spreken.

Het is onmogelijk een veelomvattend onderwerp als 'het prestige van de kerken' volledig te beschrijven op grond van de beschikbare gegevens. Er kunnen wel enige uitspraken worden gedaan over een beperkt aantal aspecten van het kerkelijk gezag in de jaren negentig. De meningen van de bevolking over de rechtstreekse invloed van de kerken op de samenleving zijn tot op enige hoogte bekend. Dit is eveneens het geval met de rechtstreekse invloed op het persoonlijke leven, al moet hier met slechts een enkele indicator genoegen worden genomen. Daarnaast stelden Dekker et al. vragen over de betekenis van de kerken voor morele aangelegenheden, waarbij het gaat om hetgeen in het algemeen wenselijk is (Dekker et al. 1997: 102-107).

3.2 Rechtstreekse invloed op de samenleving en op het persoonlijke leven

Een rechtstreekse invloed op verkiezingen en op de overheid werd in 1998 nog slechts weinig geaccepteerd (tabel 3.1). Twee derde tot driekwart van de totale bevolking vond dat religieuze leiders zich moesten onthouden van een stemadvies en dat zij evenmin moesten proberen invloed op de overheid uit te oefenen. Opnieuw ongeveer twee derde was van mening dat de kerken genoeg macht hadden. Versterking van die macht werd door slechts lage percentages voorgestaan. Er was tussen 1991 en 1998 vrijwel geen verandering in het beeld opgetreden.

De resultaten van 1998 zijn gedetailleerd naar kerkelijk profiel (zie § 1.5). Over het algemeen gold dat hoe sterker de binding met een kerkgenootschap was, hoe meer gezag men de kerken toekende. De oordelen uitgesproken door de kerksen, vielen het meeste op. Zij stonden het stemadvies en de invloed op de overheid het meeste voor. Het verschil met de buitenkerkelijken was 40 á 50 procentpunten. Terwijl verder 11% van de bevolking en 1% van de buitenkerkelijken de kerken meer macht willen geven, is dit verlangen bij 44% van de kerksen aanwezig. De aanhang voor een directe en sterk traditionele maatschappelijke invloed van de kerken is dus vooral bij de laatste categorie aan te treffen. Er moet worden opgemerkt dat het hier een minderheid van de bevolking betreft, namelijk 10% in 1998.

Tabel 3.1 Meningen over de maatschappelijke invloed van de kerken, vóór 1998, naar kerkelijk profiel, 1991 en 1998 (in procenten)

	1991 allen	1998 allen	1998			
			buitenk.	ontk.	randk.	kerks
religieuze leiders moeten zich onthouden van een stemadvies	74	77	86	83	77	51
religieuze leiders moeten geen invloed uitoefenen op de overheid	66	69	84	77	64	32
kerken hebben te veel macht	23	23	42	28	11	3
kerken hebben genoeg macht	69	66	57	69	80	53
kerken hebben te weinig macht	8	11	1	3	9	44
aandeel profielgroep in totaal			30	31	29	10

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Reserve tegenover een al te grote maatschappelijke invloed van de kerken bleek eveneens op het gebied van de verzuiling te bestaan (tabel 3.2). De steun voor ontzuilde politiek lag op een hoog niveau, afhankelijk van de vraagstelling op 70% of 82%. De adhesie nam op korte termijn niet verder toe. De voorkeur voor zowel de openbare school als de school op confessionele grondslag nam enigszins af. De aanhang voor het idee dat het levensbeschouwelijke karakter van de school niets uitmaakt, steeg. In 1998 had 27% van de bevolking voorkeur voor het confessioneel onderwijs, 73% vertoonde deze preferentie niet.

Uit een publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt overigens dat de levensbeschouwelijke kleur van de school niet het enige criterium voor een keuze is. De levensbeschouwing is minder belangrijk dan kwaliteitscriteria, namelijk overwegingen betreffende de inhoud van het onderwijs (bijvoorbeeld aandacht voor expressieve vakken), de afstand tot de woning en overblijfmogelijkheden (Boef-van der Meulen en Herwijer 1992: 57).

Tabel 3.2 De voorkeur voor ontzuiling in onderwijs en politiek, 1991-1998 (in procenten)

	1991	1992	1993	1994	1996	1998
schoolkeuze						
openbare school	42	37	37	33	36	35
maakt niet uit	23	28	31	29	30	37
school op godsdienstige grondslag	35	35	32	38	35	27
politiek						
politiek moet losstaan van godsdienst	72	73	74	68	72	70
politieke partij hoeft geen godsdienstige grondslag te hebben	78	85	78	76	79	82

Bron: SCP (CV'91-'98)

Niet alleen op het algemeen maatschappelijke vlak, maar eveneens in het persoonlijke leven kunnen mensen de kerk gezag toekennen. In het project Culturele veranderingen in Nederland is regelmatig gevraagd of men zich onvoorwaardelijk aan alle regels van de eigen kerk dient te houden. Het is vanzelfsprekend alleen zinvol om deze vraag aan kerkleden te stellen. Tabel 3.3 toont enige oordelen voor de jaren 1991 en 1996, onderverdeeld naar randkerkelijken en kerksen.

Tussen 1991 en 1996 was de gezagsgetrouwheid geringer geworden: de meningen verschoven iets van het voorzichtige antwoord 'het hangt ervan af' naar de afwijzing zonder meer (resp. van 32% naar 26% en van 53% naar 58%.) Soortgelijke veranderingen deden zich zowel bij de randkerkelijken als bij de trouwe aanhangers van de kerken voor. De aanhang voor de relativering van de regels was onder de kerksen, zoals mocht worden verwacht, het geringste. Dat zij meelingen in de zwakke tendens tot liberalisering en dat slechts een derde van hen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid voorstond, duidde er overigens op dat de categorie als geheel in enige mate vatbaar was voor liberalisering.

Tabel 3.3 Men moet alle voorschriften van de eigen kerk gehoorzamen, kerkleden, naar kerkelijk profiel, 1991 en 1996 (in procenten)

	alle kerkleden		randk		kerks	
	1991	1996	1991	1996	1991	1996
ja	15	16	8	10	31	31
hangt ervan af	32	26	28	22	39	35
nee	53	58	63	69	31	34

Bron: SCP (CV'96)

3.3 Morele vraagstukken

Het oordeel over morele vraagstukken is ontleend aan de gegevens van de derde herhaling van het onderzoek God in Nederland uit 1996 (Dekker et al. 1997: 102-107; De Hart 1999: 215-217). Er werd van een reeks onderwerpen gevraagd of de kerken zich daar openlijk over uit moesten spreken. De vragen en hun beantwoording gaven aan in hoeverre men van de kerken moreel leiderschap verwachtte (tabel 3.4).

Tabel 3.4 Onderwerpen, waarover de kerken een uitspraak zouden moeten doen, 1996 (in procenten)

	allen	bk	rk	Nh	ger
armoede	78	74	83	85	96
discriminatie	63	56	66	74	88
euthanasie	48	39	52	59	69
doodstraf	47	42	47	59	67
abortus	45	38	45	55	63
zelfdoding	42	34	48	50	61
echtscheiding	40	35	42	44	53
homoseksualiteit	37	31	39	43	61
voorbehoedsmiddelen	33	31	32	38	41
zonder kerken wordt de moraal bedreigd	29	15	42	50	55

Bron: De Hart (1999: 216)

Over het algemeen zag nog 29% van de bevolking de kerken als hoeders van de moraal. Volgens hen zou de moraal bedreigd worden als er geen kerken waren. Dit standpunt werd het minst ingenomen door de buitenkerkelijken (15%) en het meest door de gereformeerden (55%). De uitkomst voor de buitenkerkelijken valt naar verhouding vrij hoog uit doordat buitenkerkelijken van de tweede generatie en ontkerkelijkten in dezelfde categorie zijn opgenomen.

Er werd verder verschil gemaakt tussen de verschillende morele kwesties. Vooral over de algemeen maatschappelijke vraagstukken van armoede en discriminatie werden uitspraken verwacht. Verder gold in zekere mate dat hoe meer een kwestie het persoonlijke leven raakte, hoe minder men een kerkelijke stellingname verlangde. Het gebruik van anticonceptie bijvoorbeeld stond het laagst in de rangorde. De afscherming van het persoonlijke leven deed zich voor bij de buitenkerkelijken, maar eveneens bij de kerkleden.

Vooral de kerkleden verwachtten een uitspraak van de kerken. De kerkleden wilden eigenlijk alleen maar behoudende uitspraken horen, met uitzondering van de onderwerpen discriminatie en armoede, waarbij buitenkerkelijken en kerkleden in gelijke mate progressieve en behoudende uitspraken op prijs stelden. Het opleidingsniveau van de respondenten maakte heel weinig uit voor het oordeel, alleen wilden vooral de hoger opgeleiden dat de kerken discriminatie en doodstraf afwezen. De ondervraagden van 50 jaar en ouder verwachtten afkeuring van homoseksualiteit, euthanasie en zelfdoding. De mannen wilden voor een aantal onderwerpen, zoals abortus, euthanasie en zelfdoding, het minder liberale oordeel van de kerken vernemen.¹

3.4 Vertrouwen

Het bleek dat de bevolking vooral bij algemeen maatschappelijke vraagstukken belang hechtte aan het standpunt van de kerken. In overeenstemming met deze conclusie werd de kerk vrij hoog gewaardeerd als informatiebron voor sociale en politieke kwesties (tabel 3.5). De wetenschap stond in 1996 het hoogst aangeschreven; 76% van de bevolking vond wetenschappelijke informatie in sociale aangelegenheden betrouwbaar. Na de vakbonden bezetten de kerken toch nog de derde plaats in een rangorde van negen instituties (tabel 3.5). De politieke partijen stonden qua betrouwbaarheid het laagst aangeschreven. De gegevens waren ontleend aan Culturele veranderingen in Nederland 1996. De laatste kolom van tabel 3.5 geeft de resultaten weer van een soortgelijke vraag, gesteld in de derde herhaling van het onderzoek God in Nederland. De vraagstelling was vrijwel gelijk aan die in Culturele veranderingen in Nederland 1996, alleen de actiegroepen ontbraken. Ook volgens dit onderzoek beschouwde de bevolking de betrouwbaarheid van de kerken als hoog. In het algemeen moet worden opgemerkt dat er over de hele linie sprake was van enige terughoudendheid. Geen van de instituties werd als 'zeer betrouwbaar' beschouwd.²

Tabel 3.5 Wie geeft betrouwbare informatie over politieke en maatschappelijke kwesties, 1996 (in procenten)

	zeer betrouwbaar	betrouwbaar	totaal	totaal GIN3
wetenschap	5	71	76	76
vakbonden	3	59	62	60
kerken	6	55	61	65
kranten	3	49	52	58
overheid	1	48	49	40
televisie	2	39	40	43
actiegroepen	2	38	40	
bedrijfsleven	1	38	39	43
politieke partij	1	23	23	21

Bron: SCP(CV'96); Dekker et al. (1997: 98)

Vooral kerkleden vonden de kerken een betrouwbare informatiebron. De buitenkerkelijken stelden vooral vertrouwen in de wetenschap en in de informatie uit kranten. Verder had het

kerkclimaatschap weinig te betekenen voor het oordeel over de betrouwbaarheid. De hoger opgeleiden vonden de informatie van het bedrijfsleven en van de televisie onbetrouwbaar en gaven wetenschap, vakbonden, politieke partijen en kranten krediet. De ondervraagden jonger dan 24 jaar stelden eveneens vertrouwen in de laatstgenoemde instituties. Of de ondervraagde een man of een vrouw was, maakte voor het oordeel weinig verschil.

Terugkijkend kan worden geconcludeerd dat het vertrouwen in de kerken in de jaren negentig naar alle waarschijnlijkheid gelijkgebleven is of iets toenam. Tabel 3.6 vermeldt de beantwoording van een vraag die in 1991 en in 1998 werd gesteld. Het ging erom hoeveel vertrouwen men in het algemeen ten aanzien van instituties had. Het begrip 'sociale aan- gelegenheden' maakte dus geen deel uit van de vraagstelling. Toen dit element uit de vraagstelling werd weggelaten, bezetten de kerken een lage plaats in de overigens korte rangordening. Het vertrouwen in de kerken nam overigens wat toe, van 20% tot 24%.

De toename van het vertrouwen in de overheid trok in enige mate de aandacht. Deze toe- name is wellicht wat groter dan uit tabel 3.6 blijkt, waarin uitsluitend de hoogste mate van vertrouwen weergegeven is. In 1991 vertrouwde nog 30% van de ondervraagden de over- heid helemaal niet. In 1998 was dit aandeel bijna gehalveerd tot 17%. Het 'enig vertrouwen' nam toe van 56% tot 64%. Deze ontwikkeling past bij de positieve verandering van de houding jegens het overheidsbeleid die zich in de jaren negentig voltrokken heeft (SCP 1999: 18-27).

Verder nam vooral het vertrouwen in de rechtspraak af, namelijk van 38% tot 28% voor het antwoord 'veel vertrouwen'. Gezien de hoogte van de criminaliteit en de ongunstige publiciteit over opsporingsmethoden, de hoogte van straffen en zogenoemde vormfouten, is deze ontwikkeling begrijpelijk. De overige veranderingen waren kleiner dan de 10 procent- punten verschil bij de rechtspraak.

Tabel 3.6 Het vertrouwen in de kerken en in enkele maatschappelijke instellingen, 1991 en 1998 (in procenten)

	1991	1998
veel vertrouwen in		
overheid	14	20
kerken en religieuze organisaties	20	24
het bedrijfsleven	23	24
de rechtspraak	38	28
het onderwijs	48	45

Bron: SCP (ISSP'91-98)

3.5 Generaties

De tabellen 3.7-3.10 laten zien welke standpunten de generaties innamen en hoe zij in zeven jaar van mening veranderden. De verandering is per generatie uitgedrukt in procent- punten, dat wil zeggen als het verschil tussen het percentage van het laatste en van het eer- ste jaar. Gelet op de orde van grootte van deze verschillen in het rapport als geheel heeft een verschil van 5 procentpunten of meer betekenis.³ De generaties werden afgebakend zoals vermeld in paragraaf 1.5.

Eerder bleek dat de afwijzing van kerkelijk gezag onder de bevolking als geheel sterk was, behalve als het om vraagstukken van algemeen maatschappelijke aard ging. De uitsplitsing

naar generaties differentieerde dit beeld slechts weinig. De tegenzin kwam onder de twee naoorlogse generaties enigszins sterker naar voren dan onder de twee vooroorlogse. Dat de reserve onder de jongste generaties in zeven jaar tijd sterker groeide dan onder de oudere cohorten, is niet zonder meer aantoonbaar.

Volgens tabel 3.7 waren de ondervraagden geboren in 1945 of in een later jaar, er het meest afkerig van dat kerkelijke leiders de overheid beïnvloedden. Bij het stemadvies en bij de vraag of kerken te veel macht hebben, waren de verschillen onduidelijk. Vooral de welvaarts generatie, geboren na 1960, ging deze vormen van beïnvloeding in zeven jaar tijd meer afwijzen. De verschillen tussen de jaren waren overigens gering. Zij zijn weergegeven in procentpunten.

Tabel 3.7 Meninge n over de maatschappelijke invloed van de kerken, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
religieuze leiders moeten zich onthouden van een stemadvies			
geboren vóór 1930	74	72	-2
geboren 1930-1944	78	77	-1
geboren 1945-1959	74	80	6
geboren 1960 of later	70	77	7
religieuze leiders moeten geen invloed uitoefenen op de overheid			
geboren vóór 1930	64	60	-4
geboren 1930-1944	67	60	-7
geboren 1945-1959	70	72	2
geboren 1960 of later	62	69	7
de kerken hebben te veel macht			
geboren vóór 1930	21	23	2
geboren 1930-1944	22	22	0
geboren 1945-1959	27	24	-3
geboren 1960 of later	21	23	2

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Het idee dat een school openbaar moest zijn of dat het levensbeschouwelijke karakter van het onderwijs niets uitmaakte werd het meest geaccepteerd door de jongste generatie. De generatie van voor 1930 maakte echter een sterke inhaalslag, met als gevolg dat zij in 1998 met 82% het meest tegen het confessioneel onderwijs was gekant. De mening van de generatie van 1930-1944 maakte dezelfde ontwikkeling door, zij het in minder sterke mate. Hoe jonger de generatie was, hoe sterker het denkbeeld leefde dat een politieke partij het zonder confessionele grondslag kon stellen. De grootste toename in aanhang viel bij de recente welvaarts generatie te constateren. De resultaten voor de soortgelijke mening, maar dan geformuleerd voor de politiek als geheel, waren weinigzeggend (tabel 3.8).

Tabel 3.8 De voorkeur voor ontzuiling in onderwijs en politiek, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
openbare school of maakt niet uit			
geboren vóór 1930	56	82	26
geboren 1930-1944	62	76	14
geboren 1945-1959	64	71	7
geboren 1960 of later	73	73	0
politiek moet losstaan van godsdienst			
geboren vóór 1930	67	62	-5
geboren 1930-1944	70	72	2
geboren 1945-1959	73	72	-1
geboren 1960 of later	74	70	-4
politieke partij hoeft geen godsdienstige grondslag te hebben			
geboren vóór 1930	72	70	-2
geboren 1930-1944	76	79	3
geboren 1945-1959	79	83	4
geboren 1960 of later	81	86	5

Bron: SCP (CV'91-'98)

Oudere generaties vertrouwden de kerken meer dan jongere. Het vertrouwen nam onder de oudste generatie tussen 1991 en 1998 aanzienlijk toe. Mogelijk beschouwde zij de kerk als een houvast in een steeds minder begrijpelijk geworden wereld (tabel 3.9).

Tabel 3.9 Het vertrouwen in de kerken, naar generatie, 1991 en 1996 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
veel vertrouwen			
geboren vóór 1930	29	47	18
geboren 1930-1944	26	30	4
geboren 1945-1959	15	18	3
geboren 1960 of later	15	20	5

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

In de gegevens van tabel 3.10 doet zich een opvallend verschijnsel voor. Op de korte termijn die dit rapport beschouwt, raakten meer jonge kerkleden ervan overtuigd dat men alle regels van zijn kerk diende te eerbiedigen. De instemming ging van 14% naar 21%. De oorspronkelijke volgorde in het oordeel van de generaties – hoe ouder, hoe 'gehoorzamer' – werd zelfs doorbroken. Er zou hier sprake kunnen zijn van een keerpunt in de houding van de jongste generatie kerkleden. Op lange termijn, tussen 1980 en 1995, nam de relativering van de kerkelijke regels onder deze generatie namelijk toe (Becker et al. 1997: 72).⁴ Soortgelijke veranderingen onder de jongeren in het algemeen en onder de jongere kerkleden in het bijzonder zullen in het vervolg van dit rapport nog uitvoerig aan de orde komen.

Tabel 3.10 De mening dat men zich aan alle regels van de eigen kerk moet houden, kerkleden, 1991 en 1996 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1996	1991-1996
geboren vóór 1930	27	24	-3
geboren 1930-1944	20	19	-1
geboren 1945-1959	12	16	4
geboren 1960 of later	14	27	13

Bron: SCP(CV'91-'96)

Noten

- 1 In tabel 3.4 is alleen vermeld of men vond dat de kerken een uitspraak moesten doen. De uitspraken over de richting van het oordeel zijn rechtstreeks aan de data ontleend.
- 2 Meer informatie over het oordeel over de betrouwbaarheid van instituties is te vinden in hoofdstuk 5, Participatie, van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* (nog te verschijnen).
- 3 Over het algemeen is bij een (n) van 2.000 een verschil van zo'n 2 ± 3 procentpunten tussen de metingen statistisch significant. Voor de verschillen tussen de uitkomsten van subcategorieën moet de grens vanzelfsprekend ruimer genomen worden. De significantie van de chi-kwadraat, berekend over de tabellen van mening tegen tijd per generatie, heeft eveneens een rol gespeeld bij de bepaling van de grens van 5 procentpunten.
- 4 Ondervraagden die in 1960 geboren waren, gingen in de tweede helft van de jaren zeventig (1976) deel uitmaken van de steekproeven. De volledige tijdreeks overziende, valt het op dat 1995 eigenlijk een vreemd jaar is geweest. De reserve jegens de regels was toen extra groot. Het ontkennende antwoord ('nee, niet alles eerbiedigen') werd toen door 62% van de kerkleden gegeven, hetgeen hoger was dan de ruim 50% in de jaren 1991 en 1996. De verandering bij het 'ja, aan alle regels houden', was daarentegen regelmatig: 1991 (18%), 1995 (17%), 1996 (21%). Dit antwoord werd weergegeven in tabel 3.10.

4 LEVENSBESCHOUWELIJKE OPVATTINGEN

4.1 Belangstelling

Het is een veelgehoorde bewering dat Nederland een natie van theologanten is. Een waarnemer uit het buitenland, Ernest Zahn, wijst in zijn studie over de naoorlogse geschiedenis van Nederland, *Regenten, rebellen en reformatoren* tenminste herhaaldelijk op de theologische en moralistische inslag van de nationale cultuur (Zahn 1991). De Nederlanders mogen inderdaad graag over levensbeschouwelijke vraagstukken praten of redeneren (tabel 4.1). Het lezen van artikelen over levensbeschouwing en het volgen van levensbeschouwelijke programma's in de media komen eveneens veel voor. Toch is het de vraag of de belangstelling meer dan oppervlakkig van karakter is. De percentages voor de regelmatige beoefening van deze activiteiten leken namelijk aan de lage kant te zijn. De onderzoeksresultaten wezen er vooral op dat de bevolking slechts af en toe uiting gaf aan levensbeschouwelijke belangstelling. Bovendien waren de percentages voor het lezen van boeken over het onderwerp – de activiteit die de meeste inspanning vraagt – de laagste uit tabel 4.1. Ruim 10% van de bevolking ging er, zo zou men kunnen zeggen, eens 'goed voor zitten'. Tussen 1991 en 1998 bleef de belangstelling gelijk of nam zij iets af. Groter werd zij in elk geval niet.

Tabel 4.1 Uitingen van levensbeschouwelijke belangstelling, 1994 en 1998 (in procenten)

		1994	1998
gesprek voeren	regelmatig	20	20
	af en toe	46	43
	regelmatig + af en toe	66	63
artikel lezen	regelmatig	21	21
	af en toe	39	36
	regelmatig + af en toe	60	57
radio- of tv-programma volgen	regelmatig	15	17
	af en toe	41	37
	regelmatig + af en toe	56	54
boeken lezen	regelmatig	12	13
	af en toe	24	23
	regelmatig + af en toe	36	36

Bron: SCP(ISSP'94-'98)

De Nederlanders beoefenden gemiddeld twee van de vier activiteiten (tabel 4.2). Het gemiddelde van de buitenkerkelijken bevond zich iets onder dit niveau. De score van de rooms-katholieken was eveneens lager dan het algemene gemiddelde. Die van de Nederlands-hervormden was iets hoger. De gereformeerden gaven blijk van de meeste belangstelling. De geringe vermindering van de belangstelling is in tabel 4.2 eveneens waarneembaar. Zij trad op bij de buitenkerkelijken.

Tabel 4.2 Het gemiddelde aantal uitingen van levensbeschouwelijke belangstelling (regelmatig en af en toe), naar gezindte, 1994 en 1998 (in gemiddelden, 0-4)

	1994	1998
allen	2,2	2,0
geen	1,9	1,7
rooms-katholiek	2,0	2,1
Nederlands-hervormd	2,7	2,7
gereformeerd	3,1	3,1

Bron: SCP(ISSP'94-'98)

4.2 Levensbeschouwelijke standpunten in het algemeen

Tabel 4.3 Enige levensbeschouwelijke standpunten, de beoordeling van zichzelf als een religieus mens en het bidden, 1991 en 1998 (in procenten)

	1991	1998
levensbeschouwelijke standpunten		
atheïst	16	17
agnost	16	12
geloof aan hogere macht	20	18
geloof aan God maar twijfelt soms	24	26
absoluut geloof	25	26
beschouwt zich als		
niet-religieus	28	27
religieus, noch areligieus	21	19
enigszins religieus	36	37
zeer religieus	16	17
bidt		
nooit	41	42
enige malen per jaar	17	17
minstens eenmaal per week	16	17
dagelijks	27	24

Bron: SCP (CV'91-'98)

De gegevens van tabel 4.3 over levensbeschouwelijke standpunten vertonen stabiliteit. Geen van de indicatoren liet tussen 1991 en 1998 een duidelijke verandering zien. Dit beeld zou niet veranderen als de uitkomsten van tussenliggende jaren aan de tabel werden toegevoegd. In 1998 geloofde 52% van de bevolking aan God, waarbij het geloof al dan niet van twijfel vergezeld ging. De resterende 48% viel als volgt onder te verdelen. 17% beschouwde zich als atheïst en geloofde niet dat God bestond, 18% geloofde aan een hogere macht en 12% mocht men als agnost beschouwen. In het laatste geval gaven de ondervraagden te kennen dat zij niet wisten of er een God bestond en dat zij geen manier kenden om daar zekerheid over te verkrijgen.

In 1998 beschouwde 17% van alle Nederlanders zich als een zeer religieus mens; 37% vond zichzelf nog enigszins religieus. Een kwart van de bevolking bad dagelijks, ruim 40% bad nooit. Ook hier was verandering afwezig.

In tabel 4.4 is voor het jaar 1998 de verdeling van de levensbeschouwelijke standpunten en activiteiten naar kerkelijk profiel weergegeven. De percentages tellen bij de standpunten verticaal op tot 100.

Tabel 4.4 Levensbeschouwelijke standpunten, de beoordeling van zichzelf als een religieus mens en het bidden, naar kerkelijk profiel, 1998 (in procenten)

	bk	ontk	randk	kerks
atheïst	44	16	1	0
agnost	20	17	5	2
geloof aan hogere macht	21	29	14	2
geloof aan God maar twijfelt soms	12	26	47	14
absoluut geloof	4	12	33	83
enigszins religieus	14	34	66	30
zeer religieus	2	4	18	70
bidt dagelijks	2	6	34	82

Bron: SCP (ISSP'98)

Van degenen die buitenkerkelijk waren opgevoed en dat waren gebleven, beschouwde 44% zich als atheïst. Dat is een vrij hoog percentage, want het is ruim tweemaal zoveel als het aandeel atheïsten in de gehele bevolking. Verder waren de buitenkerkelijken vooral agnost of geloofden zij aan een hogere macht (beide ongeveer 20%). Het geloof aan God was in deze categorie nog aanwezig, maar vond naar verhouding weinig aanhang, namelijk bij 16%.

Van de ontkerkelijkten geloofde 38% nog aan God, waarbij er al dan niet van twijfel sprake was. Daarnaast geloofde 29% aan een hogere macht.

Onder de randkerkelijken overheerste twijfel (47%). Onvoorwaardelijk geloof viel bij 33% aan te treffen.

Bijna alle kerksen geloofden absoluut aan God (83%). 14% van hen geloofden wel, maar twijfelden soms.

Qua religieuze stellingname zijn de kerksen (10% van de bevolking) en de buitenkerkelijken van de tweede generatie (30% van de bevolking) dus elkaars tegenpolen. Tussen randkerkelijken en ontkerkelijkten leek er een geleidelijke overgang te bestaan, waarbij de kerkverlaters minder aan het godsgeloof vasthielden dan de randkerkelijken.

Ter aanvulling valt te vermelden dat vrouwen minder vaak het atheïstische standpunt innemen dan de mannen. Zij beschouwen zich iets vaker als religieus en bidden wat vaker. De verschillen tussen de geslachten zijn hoewel statistisch significant, niet bijzonder groot.

Zowel in 1991 als in 1998 werden enkele vragen met een algemeen levensbeschouwelijke strekking gesteld (tabel 4.5). Zij gingen over de zin van het leven. Was er een God met aandacht voor elk mens persoonlijk, moest de mens zelf zijn leven zin geven of was het leven misschien in het geheel zinloos? De vragen werden aan de gehele steekproef gesteld. Ook hier blijkt er stabiliteit in de opvattingen te bestaan, de beantwoording van 1991 is vrijwel identiek aan die van 1998.

Tabel 4.5 De instemming met enige levensbeschouwelijke uitspraken, 1991 en 1998 (in procenten)

	1991	1998
de mens moet leven zelf betekenis geven	79	76
een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt	31	33
zelf weinig veranderen aan levensloop	23	23
alleen God maakt leven zinvol	19	19
leven is zinloos	5	5

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

In het laatste jaar werd het idee dat de mens zijn leven zelf een zin moest geven het meeste aangehangen (76%). Deze opvatting getuigt van een zeker optimisme. Pessimistische gedachten kregen veel minder aanhang. Slechts 5% onderschreef de stelling dat leven helemaal geen zin had. 23% van de ondervraagden – evenmin een bijzonder hoog percentage – vond dat de mens zelf weinig of geen invloed had op zijn levensloop.

Van de duidelijk religieuze zingevingen werd het bestaan van een God met persoonlijke aandacht voor elk individu het meest verondersteld, namelijk door 33%. Het denkbeeld dat alleen God het bestaan zin gaf, werd door 19% van de Nederlanders onderschreven.

Mannen en vrouwen verschilden niet in hun adhesie voor de mening dat de mens het leven zelf een zin moet geven. Er bestond evenmin verschil bij het idee dat het leven geen zin heeft. Vrouwen vonden echter wel meer dan mannen dat er een God met persoonlijke aandacht voor de mens bestaat en dat alleen God het leven zinvol maakt.

Tabel 4.6 Het geloof in God, naar drie zingevingen, 1998 (in procenten)

	persoonlijke aandacht			leven zelf zin geven			alleen God geeft leven zin		
	ja	neur	nee	ja	neur	nee	ja	neur	nee
geloof in God (incl. twijfel, 52% = 100%)	58	24	17	70	12	18	34	23	43
Bron: SCP(CV'98)									

Niet alle mensen die aan God geloofden, al dan niet met twijfel, vonden dat God zich met ieder mens afzonderlijk bezighoudt (tabel 4.6). Bijna 60% van degenen die in God geloofden, onderschreven dit denkbeeld. Van de resterende 40% zou men wellicht kunnen zeggen dat zij naar een vorm van deïsme negen. Het denkbeeld dat de mens gehouden is om zelf een zin aan zijn bestaan te geven, oogt diesseitig, werelds of gesecculariseerd. Toch onderschreef de meerderheid, namelijk 70%, van de gelovigen ook dit standpunt. Het geloof in God sloot zingeving door de mens zelf dus niet uit. De extreem geformuleerde stelling dat het alleen God is die het leven zin geeft, is tegengesteld aan de opvatting over de menselijke zingeving. 34% van de gelovigen onderschreef de stelling. Vermoedelijk zijn zij het die het meest en in alle opzichten overtuigd zijn van de Goddelijke voorzienigheid. 43% onderschreef de stelling overigens helemaal niet. Dit percentage is betrekkelijk hoog doordat mensen met enige twijfel aan God zijn meegeteld.

4.3 Leerstellingen

De aanhang voor het geloof in een leven na de dood, de hemel, de hel en in religieuze wonderen is in de loop van de jaren negentig toegenomen (tabel 4.7). De verschillen tussen de jaren zijn weergegeven in procentpunten. Een verschil van 5 procentpunten of meer is interessant. De veranderingen voor alle Nederlanders tussen 1991 en 1998, uitgedrukt in procentpunten, liggen wat boven die grens. Zij bedroegen door de bank genomen 7 procentpunten.

In 1991 geloofde 53% van de bevolking aan een leven na de dood, in 1998 was dat 60%. Het geloof aan het bestaan van de hemel kreeg eveneens meer aanhangers: van 49% in 1991 tot 55% in 1998. Het geloof aan de hel – nooit een populair issue – won tussen 1991 en 1998 veld met 8 procentpunten. Aan het begin van de beschouwde periode hechtte 32% van het publiek geloof aan religieuze wonderen, in 1998 was dat 40%.

Tabel 4.7 De instemming met enkele geloofspunten, 1991 en 1998^a (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-'98
een leven na de dood	53	60	7
de hemel	49	55	6
de hel	18	26	8
religieuze wonderen	32	40	8

a De meningen zijn gedichotomiseerd in 'bestaat absoluut' en 'bestaat waarschijnlijk' tegenover 'bestaat waarschijnlijk niet' en 'bestaat absoluut niet'. Het percentage voor de twee bevestigende antwoorden tezamen is weergegeven.

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Het toegenomen geloof in religieuze denkbeelden wekt verbazing. De ontwikkeling wijkt af van het beeld van langzame afkalving dat tot nu toe uit analyses naar voren kwam. Ze laat zich bovendien slecht rijmen met de opvatting dat de samenleving steeds meer rationaliseert of, in de termen van Max Weber, 'ont-toverd' raakt. Nu is de omvang van het datamateriaal gering. Slechts vier meningen werden in een betrekkelijk korte periode niet meer dan tweemaal onderzocht. Als een onderzoek of een deel daarvan zo beperkt is, wordt de kans dat het toeval de resultaten beïnvloedt groter. Het is mogelijk om enig inzicht te verkrijgen omtrent de betrouwbaarheid van de resultaten door ze te vergelijken met hetgeen uit ander onderzoek valt op te maken.

4.4 De onderzoeken nader bezien

De gegevens van tabel 4.7 komen uit de ISSP-onderzoeken van 1991 en 1998. Het gaat dus om slechts twee zogenoemde meetpunten. Het is mogelijk dat de veranderingen bij de leerstellingen tussen 1991 en 1998 hebben gefluctueerd. Als de onderzoekers in andere jaren onderzoek hadden gedaan – bijvoorbeeld in 1992 en in 1997 – zouden zij dan wellicht andere conclusies hebben getrokken? Dat hangt vanzelfsprekend af van de toppen en de dalen in de oordeelsvorming die onderzoekers toevallig met hun onderzoek treffen. Deze beperking geldt voor longitudinaal onderzoek naar meningen in het algemeen. Naarmate er in minder jaren onderzoek is gedaan, krijgt het toeval meer gewicht. Het is mogelijk na te gaan of de frequentie van het onderzoek de conclusies kan hebben beïnvloed.

De ISSP-peilingen werden aan het mondelinge hoofdonderzoek naar Culturele veranderingen in Nederland toegevoegd. De respondenten vulden de lijst afzonderlijk in, zodat er in wezen twee onderzoeken werden gehouden. Vragen naar leerstellingen zijn eveneens in de mondelinge onderzoeken gesteld. De vragen gaan voor een deel over dezelfde levensbeschouwelijke onderwerpen. Zij zijn iets anders geformuleerd, in die zin dat het aantal antwoordmogelijkheden in de mondelinge onderzoeken tot twee beperkt was – 'ja' en 'nee' – terwijl de vierpuntsschaal van het ISSP een meer genuanceerde uiting van het oordeel toeliet.

De reeksen van het mondelinge onderzoek eindigden in 1996. Niettemin mag worden geconcludeerd dat de trends volgens beide onderzoeken in dezelfde richting verliepen (tabel 4.8). Verder ontlieden de niveaus van de percentages in de beide onderzoeken elkaar slechts weinig. De adhesie voor het leven na de dood en voor het bestaan van hemel en hel was groter in het schriftelijke dan in het mondelinge onderzoek. Misschien was de meer genuanceerde mogelijkheid tot beantwoording van het ISSP hier debet aan. Dat het schriftelijke onderzoek uitsluitend op levensbeschouwing was gericht, heeft hier waarschijnlijk

meer betekenis gehad. Het mondelinge onderzoek bevatte namelijk vragen over een reeks van onderwerpen, zoals de economische conjunctuur, de overheidsuitgaven, sociaal-culturele voorzieningen en de sociale zekerheid. Exclusieve gerichtheid op één onderwerp leidt er waarschijnlijk toe dat respondenten hun meningen meer geprononceerd naar voren brengen.

Tabel 4.8 Vergelijking van mondeling en schriftelijk onderzoek,^a 1991-1998 (in procenten)

	1991	1996	1998
leven na de dood (m)	51	54	
leven na de dood (s)	53		60
hemel (m)	41	44	
hemel (s)	49		54
hel (m)	15	18	
hel (s)	18		26

a m = mondeling (CV); s = schriftelijk (ISSP).

Bron: SCP (CV'91-96; ISSP'91-'98)

In het mondelinge onderzoek zijn de vragen vaker gesteld dan in het ISSP. Verdere beschouwing van de resultaten afkomstig uit de hoofdonderzoeken, geeft enige zekerheid ten aanzien van de vraag of de meningen sterk hebben gefluctueerd. Zou er een grote kans zijn geweest dat meting in twee andere jaren een ander beeld had opgeleverd?

De veranderingen volgens het mondelinge onderzoek zijn weergegeven in figuur 4.1. Over de bijbel als uitsluitend en letterlijk het woord van God, de zinnigheid van bidden en het bestaan van de duivel waren in Culturele veranderingen in Nederland vragen gesteld die niet in het ISSP voorkwamen. De vraag naar wonderen was op haar beurt niet in het mondelinge onderzoek naar culturele veranderingen opgenomen, maar wel in de ISSP-peilingen.

Figuur 4.1 De aanhang voor leerstellingen volgens de mondelinge onderzoeken, 1991-1996 (in procenten)

Bron: SCP (CV'91-'96)

Volgens figuur 4.1 zijn de fluctuaties betrekkelijk gering geweest. De daling in de opvatting dat de bijbel volledig het woord van God is – dus letterlijk genomen moet worden – was in 1992 abrupt te noemen. Eenzelfde afname deed zich voor bij de zin van het bidden. Deze dalingen werden echter snel geneutraliseerd. Verder getuigt het beeld over het algemeen van regelmaat. Als er tussen 1991 en 1993 onderzoek was gedaan, zou er tot gelijkblijvende of licht dalende aanhang geconcludeerd zijn. Onderzoek tussen 1991 en 1994, 1995 of 1996 zou licht stijgende instemming met de leerstellingen hebben uitgewezen. De conclusie over de ontwikkeling tussen 1991 en 1998 op grond van ISSP-data is dus robuust. Zij wordt bevestigd door ander onderzoek.

4.5 Generaties en geloofswaarheden

Omdat de buitenkerkelijkheid onder de jongste generatie snel steeg (tabel 2.1), viel het te verwachten dat dit deel van de bevolking eveneens afstand zou nemen van geloofswaarheden. Het tegendeel bleek echter het geval te zijn. Uit tabel 4.9 laat zich een eenvoudige conclusie trekken. Onder de Nederlandse bevolking als geheel raakte de jongste generatie, met geboortejaren tussen 1960 en 1982, het meest van de geloofspunten overtuigd. In 1991 geloofde 52% van de recente generatie aan een leven na de dood, in 1998 was dat 63%. In de hemel geloofde in 1991 38%, dat werd 50%. 16% accepteerde aanvankelijk het bestaan van de hel, de aanhang groeide naar 28%. De verandering in het geloof aan wonderen was opvallend groot. In 1998 geloofde 42% van de jongste generatie in religieuze wonderen, in 1991 was dat nog 28% geweest. Het begrip 'jongste generatie' verdient overigens enige relativisering. De jongste leden van dit cohort waren in 1998 inderdaad jong, namelijk 16 jaar, maar de bovengrens van het cohort lag bij 38 jaar. De aantallen respondenten per generatie staan overigens vermeld in tabel B2.5.

Tabel 4.9 De instemming met enkele geloofspunten, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
een leven na de dood			
geboren vóór 1930	59	61	2
geboren 1930-1944	49	56	7
geboren 1945-1959	52	57	5
geboren 1960 of later	52	63	11
de hemel			
geboren vóór 1930	48	56	8
geboren 1930-1944	40	49	9
geboren 1945-1959	38	43	5
geboren 1960 of later	38	50	12
de hel			
geboren vóór 1930	21	25	4
geboren 1930-1944	20	28	8
geboren 1945-1959	17	22	5
geboren 1960 of later	16	28	12
religieuze wonderen			
geboren vóór 1930	42	41	-1
geboren 1930-1944	35	41	6
geboren 1945-1959	30	37	7
geboren 1960 of later	28	42	14

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Tabel B4.1 van de bijlage vermeldt de veranderingen per generatie volgens de gegevens uit de mondelinge onderzoeken. De resultaten zijn minder pregnanter dan die volgens het ISSP. Toch blijkt de verandering van de jongste generatie ook hier in de richting van grotere acceptatie te zijn verlopen. Bij het leven na de dood, de hemel en de hel ging het om mutaties van 5 à 6 procentpunten. Bij de andere drie items – de duivel, het bidden en de bijbel – deed deze regelmatigheid zich niet voor.

Tenslotte valt te vermelden dat de jongste generatie wat meer geloof ging hechten aan het bestaan van God. Indrukwekkend was deze verandering echter niet, namelijk 6 procentpunten tussen 1991 en 1998. De verandering in de levensbeschouwing onder de oudste generatie, geboren voor 1930, viel echter meer op. Binnen deze generatie polariseerden de standpunten. Zowel het aantal ouderen volgens wie God niet bestond als de adhesie voor het absolute geloof aan God namen toe (tabel 4.10) Aanvullende details zijn te vinden in de bijlage van dit hoofdstuk (tabel B4.4).

Tabel 4.10 Enige levensbeschouwelijke standpunten, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten)

		1991	1998	1991-1998
geboren vóór 1930	atheïst	10	16	6
	agnost	9	8	-2
	hogere macht	21	11	-10
	soms twijfel	23	23	1
	absoluut geloof	36	41	5
geboren 1930-1944	atheïst	13	11	-2
	agnost	13	11	-3
	hogere macht	18	14	-4
	soms twijfel	26	34	8
	absoluut geloof	30	30	0
geboren 1945-1969	atheïst	16	17	1
	agnost	17	13	-4
	hogere macht	21	20	-1
	soms twijfel	24	25	2
	absoluut geloof	22	24	1
geboren in 1960 of later	atheïst	21	20	-1
	agnost	21	14	-7
	hogere macht	19	20	2
	soms twijfel	22	23	1
	absoluut geloof	17	23	6

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

4.6 Selectie

De opvattingen van de jongste generatie van de Nederlandse bevolking bewogen zich tussen 1991 en 1998 in religieuze richting. In hoofdstuk 1 werden mogelijke verklaringen gegeven, waarvan hier die van de selectie wordt beproefd. Naarmate de categorie van de kerkleden in omvang slinkt, blijven vooral de meest overtuigden lid. Aangezien jongeren de kerken in groten getale hebben verlaten, zou de selectie zich onder de jongere kerkleden extra sterk moeten doen gevoelen. Na kruising van verdeling van de meningen naar generatie met het kerkklimaat, blijkt hoe belangrijk de selectie voor de meningsvorming

is. Als de gestegen acceptatie zich uitsluitend of voornamelijk onder de kerkleden of zelfs de jonge kerkleden heeft voorgedaan, is er sprake van selectie. Als zij zich eveneens heeft voorgedaan bij de buitenkerkelijken, levert de selectie in onvoldoende mate een verklaring op.

De tabellen 4.11 en 4.12 bevatten de gegevens over geloofswaarheden uit het ISSP-onderzoek voor 1991 en 1998, naar generatie en voor buitenkerkelijken en kerkleden afzonderlijk. De laatste kolommen geven per generatie de veranderingen in procentpunten weer. De resultaten conformeerden zich min of meer aan hetgeen op grond van de selectieverklaring mocht worden verwacht. De acceptatie groeide onder de kerkleden en vooral onder de jongste generatie kerkleden. Dit is overigens eveneens zichtbaar in de resultaten uit de mondelinge onderzoeken voor 1991-1996, die zijn opgenomen in tabel B4.5 van de bijlage. De jongste generatie kerkleden verruilde bovendien vrij vaak twijfel aan het bestaan van God voor absolute zekerheid. Het godsgeloof werd er dus sterker op (tabel B4.4). De buitenkerkelijken waren echter niet geheel vrij van de religieuze trend. Het geloof aan een leven na de dood bijvoorbeeld nam toe. Hier voldoet de selectieverklaring natuurlijk niet, maar speelt de tijdgeest een rol.

Tabel 4.11 De instemming met enkele geloofspunten, buitenkerkelijken, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

		1991	1998	1991-1998
een leven na de dood	geboren vóór 1930	27	22	-5
	geboren 1930-1944	21	31	10
	geboren 1945-1959	36	44	8
	geboren 1960 of later	42	52	10
de hemel	geboren vóór 1930	20	15	-5
	geboren 1930-1944	10	24	14
	geboren 1945-1959	19	21	2
	geboren 1960 of later	23	32	9
de hel	geboren vóór 1930	4	5	1
	geboren 1930-1944	5	10	5
	geboren 1945-1959	6	8	2
	geboren 1960 of later	7	15	8
religieuze wonderen	geboren vóór 1930	18	11	-7
	geboren 1930-1944	9	19	10
	geboren 1945-1959	12	19	7
	geboren 1960 of later	19	30	11

Bron: SCP(ISSP'91-'98)

Afgezien van het patroon van verandering vertonen jongere buitenkerkelijken in de jaren negentig een zekere gevoeligheid voor bepaalde religieuze denkbeelden (tabel 4.11). Het was voorstelbaar geweest dat de oudere generatie van buitenkerkelijken nog aan een leven na de dood wilde geloven en dat dit denkbeeld door de recente generaties minder werd aangehangen. Het omgekeerde bleek echter het geval te zijn. De naoorlogse generaties van

buitenkerkelijken namen vaker het bestaan van een leven na de dood aan dan degenen die eerder waren geboren. Verder geloofde de generatie van 1960 en later naar verhouding vaak aan het bestaan van een hemel en aan religieuze wonderen. Jongere buitenkerkelijken zijn dus niet geheel afkerig van het transcendentale en van het wonder, terwijl de oudere generatie zich tegen zulke ideeën lijkt af te zetten. Wellicht speelt hier een hoge waardering van het 'rationalisme' een rol. Zij zou het gevolg kunnen zijn van een worsteling met het geloof in een periode toen de godsdienst meer dan nu het geval is, een gevestigd sociaal gegeven was.

De opvattingen van de buitenkerkelijken moeten hoogstwaarschijnlijk niet in een christelijk kader worden geduid. Wat de leerstellingen betreft voelden de buitenkerkelijken zich vooral aangetrokken tot het leven na de dood, de mogelijkheid van een hemel en de religieuze wonderen (tabel 4.11). Deze denkbeelden passen ook in andere transcendentale stelsels dan het christelijke. Volgens Becker, De Hart en Mens hebben zogenoemde cultbewegingen en enkele paraculturele opvattingen nog enige aanhang onder de buitenkerkelijken. Het gaat hier om een breed spectrum van opvattingen, waarbij moet worden gedacht aan reïncarnatie, boeddhisme, spiritisme, antroposofie, transcendentale meditatie en new age en aan 'sekten' als Unified Family, Hare Krishna en Scientology (Becker et al. 1997: 119-121, 138-140). Dit zijn mogelijkheden. De nauwkeurige interpretatie van de resultaten voor de buitenkerkelijken is onduidelijk. Er kan in elk geval worden geconcludeerd dat de buitenkerkelijken minder gereserveerd gingen staan tegenover enkele transcendentale opvattingen, die zowel in het christendom als daarbuiten worden aangetroffen.

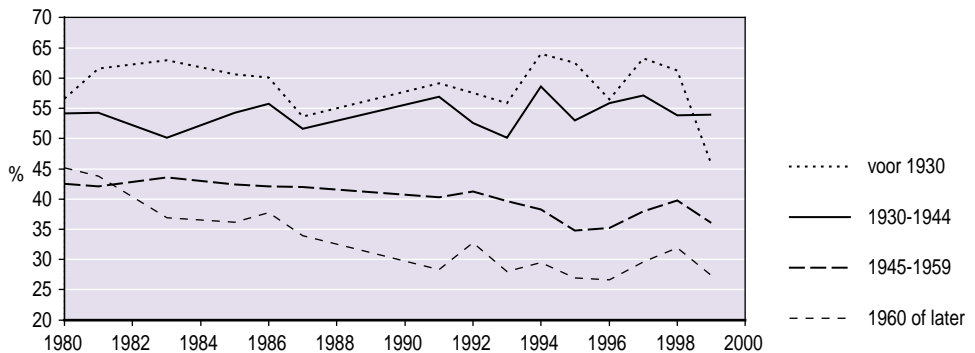
Tabel 4.12 De instemming met enkele geloofspunten, kerkleden, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
een leven na de dood			
geboren vóór 1930	80	84	4
geboren 1930-1944	70	76	6
geboren 1945-1959	76	77	1
geboren 1960 of later	74	82	8
de hemel			
geboren vóór 1930	68	80	12
geboren 1930-1944	63	70	7
geboren 1945-1959	66	74	8
geboren 1960 of later	69	82	13
de hel			
geboren vóór 1930	34	38	4
geboren 1930-1944	32	44	12
geboren 1945-1959	32	43	11
geboren 1960 of later	36	50	14
religieuze wonderen			
geboren vóór 1930	59	59	0
geboren 1930-1944	55	61	6
geboren 1945-1959	53	64	11
geboren 1960 of later	49	65	16

Bron: SCP(ISSP'91-'98)

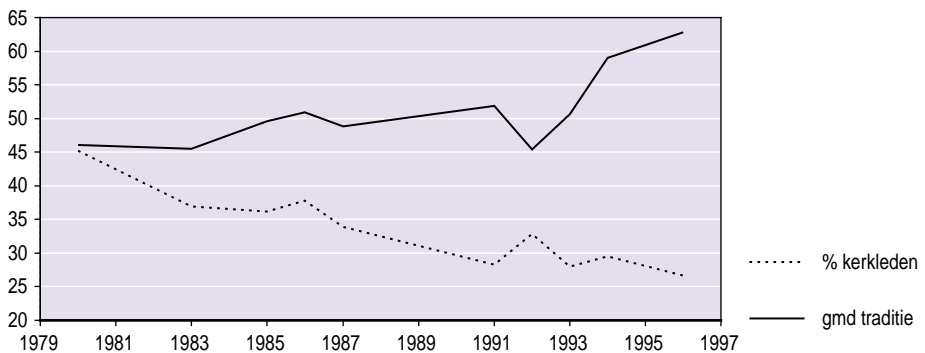
De resultaten wijzen erop dat de selectie van jongeren binnen de kerken zover is voortgeschreden dat zij zich als een levensbeschouwelijk behoudende groep beginnen te manifesteren. Figuur 4.2 geeft inzicht in het proces. Zij laat zien hoe de aandelen van de kerkleden onder de generaties op den duur veranderd zijn. Als beginpunt van de ontwikkelingen is voor 1980 gekozen. Rond dat jaar begonnen ondervraagden die in 1960 of later geboren waren met bruikbare aantallen in de steekproeven voor te komen. Het percentage kerkleden is onder de twee oudste generaties ongeveer gelijkgebleven. Onder de eerste naoorlogse generatie viel er een licht dalend kerkklimaat te constateren. Afgezien van de fluctuaties die in steekproefonderzoek altijd voorkomen, is het aandeel van de kerkleden onder de jongere generaties sinds 1980 echter voortdurend afgenomen.

Figuur 4.2 Het aandeel van de kerkleden onder de generaties, 1980-1999 (in procenten)

Bron: SCP (CV'80-'99)

Figuur 4.3 Het percentage kerkleden en het levensbeschouwelijk traditionalisme onder de jongste generatie, 1980-1998 (in procenten en gemiddelden)

Bron: SCP (CV'80-'96)

Figuur 4.3 brengt het proces van selectie verder in beeld. Het aandeel van de kerkleden werd overgenomen uit figuur 4.2. De andere lijn geeft weer hoe de jongste generatie van kerkleden scoorde op een attitudeschaal, bestaande uit de opvattingen over het leven na de dood, de hemel en de hel. Het bereik van de schaal werd op 0-100 gesteld om de combinatie met percentages in één figuur mogelijk te maken. De schaalgemiddelden werden per jaar

weergegeven. Het blijkt dat de lijnen uit elkaar groeien. Naarmate de jongste generatie minder uit kerkleden gaat bestaan, groeit de orthodoxie onder degenen die overblijven (figuur 4.3). Dit beeld is volledig consistent met selectie. De selectie heeft waarschijnlijk op vrij lange termijn gewerkt. Vanaf het jaar 1983 begint het traditionalisme onder de jongste generatie van kerkleden te groeien, terwijl zij in aantal afnemen. De toename van het orthodoxe denken trad verder sterk aan den dag in de jaren negentig.

4.7 Tijdgeest: de moraal

Als er sprake is van een veranderende tijdgeest, doet zich in de opvattingen een gelijke ontwikkeling voor op verschillende, min of meer met elkaar verwante terreinen van meningsvorming. In dit geval laat de vraag zich stellen of de trend naar meer traditionele opvattingen samengaat met een ontwikkeling in de richting van een meer traditionele moraal. Zo'n correspondentie zou niet onwaarschijnlijk zijn, daar de moraal religieus geïnspireerd kan zijn en kerkleden op vele terreinen terughoudend jegens een liberale moraal zijn gebleken (Becker en Vink 1994:153-155).

Veranderingen op moreel terrein onder de gehele bevolking gaven tot op enige hoogte blijk van grotere traditionaliteit en van verstrakking. Tabel 4.13 toont relevante gegevens, namelijk de verandering in enige morele oordelen tussen 1991 en 1998 voor de bevolking als geheel.

Tabel 4.13 Enige morele oordelen, 1991 en 1998 (in procenten)

	1991	1998
gezinsleven lijdt eronder als vrouw werkt	28	38
de man moet geld verdienen	18	16
af te keuren		
seksuele relatie voor het huwelijk	9	10
buitenechtelijke relatie	79	84
homoseksualiteit	21	21
abortus als het kind een ernstig gebrek zou hebben	18	14
abortus als de ouders een laag inkomen hebben	50	55
belastingfraude		
verkeerd	33	37
absoluut verkeerd	14	24
verkeerd + absoluut verkeerd	47	61
uitkeringsfraude		
verkeerd	35	29
absoluut verkeerd	61	68
verkeerd + absoluut verkeerd	96	97

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

De attitudes hebben te maken met een hogere waardering voor het gezin, met de rolverdeling tussen man en vrouw, met seksuele vrijheid en met fraude of in ruimere zin met eerlijkheid. Niet alle meningen werden er traditioneler op. De opvatting over de rolwisseling, de acceptatie van seks voor het huwelijk en de acceptatie van homoseksualiteit veranderden niet. De aanhang voor liberale opvattingen was in deze gevallen overigens groot.

De ondervraagden gingen vaker vinden dat het gezinsleven eronder zou kunnen lijden als de vrouw werkte. Dit betekent niet zonder meer dat het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen meer zou worden afgekeurd, maar de mensen gingen de mogelijke schaduwzijden van dit verschijnsel meer onderkennen.

De weerstand tegen abortus als het zeker is dat een kind met ernstige gebreken ter wereld komt, was al gering en nam zelfs nog iets af. Een abortus om sociaal-economische redenen – een laag inkomen van de ouders – werd iets meer afgekeurd. De ondervraagden zouden geredeneerd kunnen hebben dat geboorteplanning altijd mogelijk is en dat er niet voor niets uitkeringen zijn.

Bijna alle Nederlanders keurden zowel in 1991 als in 1998 uitkeringsfraude af. In de nuancering van deze afkeuring viel nog enige ontwikkeling te bespeuren. Het oordeel 'verkeerd' kreeg minder aanhangers en de sterkere uitspraak 'absoluut verkeerd' werd meer onderschreven. De belastingontduiking – een vergrijp waarbij mensen nog weleens een oogje toe willen knijpen – werd duidelijk meer afgekeurd. Het negatieve oordeel als geheel ging van 47% naar 61%.

Reserve jegens betaalde arbeid door gehuwde vrouwen, jegens een moderne rolverdeling en jegens homoseksualiteit bestonden meer bij de twee vooroorlogse generaties dan bij de twee naoorlogse (tabel 4.14). Hier ziet men een 'culturele cesuur' in de samenleving. Deze scheidslijn bleek niet bij alle meningen te bestaan. Vrijwel alle ondervraagden keurden seks voor het huwelijk goed en een seksuele relatie buiten het huwelijk, het 'slippertje', af. Het maakte geen verschil tot welke generatie de ondervraagde behoorde. Er bestonden evenmin grote generatieverschillen in de reacties op de beide vragen over abortus. De afkeuring leek onder de jongste generatie aan de hoge kant te zijn. Bij de vragen over belasting en uitkeringsfraude verschilden de generaties weinig of niet van elkaar.

De weerstand tegen voorhuwelijkse seksualiteit en tegen homoseksualiteit is in Nederland gering. Volgens de gegevens van tabel 4.13 keurde de bevolking de homoseksualiteit toch nog iets meer af. Dit verschil in opvattingen kwam duidelijk naar voren in het generatiepatroon van uitslagen. Welke generatie men ook beziet, het morele oordeel over seks voor het huwelijk bleef uiterst mild, terwijl de vooroorlogse generaties nog blijk gaven van bedenkingen tegen de intieme relaties van mensen van hetzelfde geslacht.

Om ruimte te sparen zijn alleen de scores voor de kerkleden onder de jongste generatie – 1960 en later – in tabel 4.14 opgenomen. Deze categorie conformeerde zich niet aan de verwachting dat jongeren 'losser' over de moraal denken dan ouderen. De ondervraagde kerkleden waren weliswaar jong, maar in het opzicht van traditionaliteit leken hun opvattingen veel op die van de oudste generatie Nederlanders. De afkeuring van seks voor het huwelijk mocht naar verhouding sterk genoemd worden. Slechts enkele procenten van de jongste generatie als geheel keurden bijvoorbeeld seksualiteit tussen mensen die met elkaar willen trouwen af. De afkeuring onder de jongste generatie kerkleden lag echter op 18% in 1991 en op 22% in 1998. Deze percentages waren zelfs aanzienlijk hoger dan de 7% aan afkeuring die onder de generatie van voor 1930 viel aan te treffen. De afkeuring van homoseksualiteit en van een abortus bij het vooruitzicht van een ernstig gehandicapt kind leverden een soortgelijk beeld op. De traditionele scores waren ook in die gevallen hoger dan onder de oudste Nederlanders. De jonge kerkleden vormen dus een bij uitstek traditioneel denkende groep.

Tabel 4.14 Enige morele oordelen, allen en de jongste generatie kerkleden afzonderlijk, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
<i>gezinsleven lijdt er onder als vrouw werkt</i>			
geboren vóór 1930	47	53	6
geboren 1930-1944	34	45	11
geboren 1945-1959	17	28	11
geboren 1960 of later	9	27	18
jong, kerkleden	38	47	9
<i>de man moet geld verdienen</i>			
geboren vóór 1930	34	28	-6
geboren 1930-1944	22	22	0
geboren 1945-1959	7	5	-2
geboren 1960 of later	4	7	3
jong, kerkleden	26	23	-3
<i>af te keuren</i>			
<i>seksuele relatie voor het huwelijk</i>			
geboren vóór 1930	7	7	0
geboren 1930-1944	3	2	-1
geboren 1945-1959	1	1	0
geboren 1960 of later	1	2	1
jong, kerkleden	18	22	4
<i>buitenechtelijke relatie</i>			
geboren vóór 1930	82	81	-1
geboren 1930-1944	74	80	6
geboren 1945-1959	64	76	12
geboren 1960 of later	76	80	4
jong, kerkleden	86	91	5
<i>homoseksualiteit</i>			
geboren vóór 1930	32	30	-2
geboren 1930-1944	15	13	-2
geboren 1945-1959	5	6	1
geboren 1960 of later	7	7	0
jong, kerkleden	34	37	3
<i>abortus als het kind een ernstig gebrek zou hebben</i>			
geboren vóór 1930	11	12	1
geboren 1930-1944	11	3	-8
geboren 1945-1959	5	6	1
geboren 1960 of later	14	8	-6
jong, kerkleden	27	23	-4
<i>abortus als de ouders een laag inkomen hebben</i>			
geboren vóór 1930	36	49	13
geboren 1930-1944	38	43	5
geboren 1945-1959	35	38	3
geboren 1960 of later	44	46	2
jong, kerkleden	63	71	8

Tabel 4.14 (vervolg). Enige morele oordelen, allen en de jongste generatie kerkleden afzonderlijk, naar generatie, 1991 en 1998 (in procenten en in procentpunten)

	1991	1998	1991-1998
belastingfraude			
geboren vóór 1930	49	65	16
geboren 1930-1944	49	62	13
geboren 1945-1959	42	59	17
geboren 1960 of later	43	60	17
jong, kerkleden	49	63	14
uitkeringsfraude			
geboren vóór 1930	97	96	-1
geboren 1930-1944	97	97	0
geboren 1945-1959	97	96	-1
geboren 1960 of later	94	96	2
jong, kerkleden	95	98	3
Bron: SCP (ISSP'91-'98)			

Bijlage bij hoofdstuk 4

Tabel B4.1 De instemming met enkele geloofspunten, naar generatie, 1991 en 1996 (mondeling onderzoek; in procenten en in procentpunten)

	1991	1996	1991-1996
een leven na de dood			
geboren vóór 1930	53	53	0
geboren 1930-1944	47	54	7
geboren 1945-1959	49	53	4
geboren 1960 of later	47	53	6
de hemel			
geboren vóór 1930	51	51	0
geboren 1930-1944	42	51	9
geboren 1945-1959	39	39	0
geboren 1960 of later	36	41	5
de hel			
geboren vóór 1930	20	23	3
geboren 1930-1944	18	19	1
geboren 1945-1959	12	14	2
geboren 1960 of later	13	18	5
de duivel			
geboren vóór 1930	30	28	-2
geboren 1930-1944	23	19	-4
geboren 1945-1959	16	15	-1
geboren 1960 of later	17	18	1
bijbel is volledig het woord van God			
geboren vóór 1930	51	47	-4
geboren 1930-1944	37	47	10
geboren 1945-1959	36	37	1
geboren 1960 of later	30	32	2
bidden is zinvol			
geboren vóór 1930	64	60	-4
geboren 1930-1944	57	62	5
geboren 1945-1959	43	45	2
geboren 1960 of later	35	37	2

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Tabel B4.2 De instemming met enkele geloofspunten, buitenkerkelijken, naar generatie, 1991 en 1996 (mondeling onderzoek; in procenten)

	1991	1992	1993	1994	1996
een leven na de dood					
geboren vóór 1930	20	23	27	32	28
geboren 1930-1944	22	23	26	33	29
geboren 1945-1959	33	31	31	39	38
geboren 1960 of later	38	38	39	43	44
de hemel					
geboren vóór 1930	17	14	17	22	24
geboren 1930-1944	12	15	26	25	20
geboren 1945-1959	18	18	20	21	20
geboren 1960 of later	20	25	22	25	27
de hel					
geboren vóór 1930	3	1	1	5	10
geboren 1930-1944	2	4	3	3	5
geboren 1945-1959	4	5	3	5	5
geboren 1960 of later	6	5	7	8	9
de duivel					
geboren vóór 1930	7	3	6	7	10
geboren 1930-1944	6	6	5	7	5
geboren 1945-1959	6	7	7	8	6
geboren 1960 of later	8	6	8	9	8
bijbel is volledig het woord van God					
geboren vóór 1930	23	11	15	21	20
geboren 1930-1944	12	12	17	17	18
geboren 1945-1959	17	12	13	18	19
geboren 1960 of later	17	10	12	18	17
bidden is zinvol					
geboren vóór 1930	28	23	21	31	26
geboren 1930-1944	20	23	33	28	33
geboren 1945-1959	17	17	32	24	26
geboren 1960 of later	19	17	19	21	19

Bron: SCP (CV'91-'98)

Tabel B4.3 De instemming met enkele geloofspunten, kerkleden, naar generatie, 1991-1996 (mondeling onderzoek; in procenten)

	1991	1992	1993	1994	1996
een leven na de dood					
geboren vóór 1930	75	82	73	79	74
geboren 1930-1944	66	73	74	71	74
geboren 1945-1959	70	69	69	78	78
geboren 1960 of later	70	70	68	74	77
de hemel					
geboren vóór 1930	74	81	78	84	74
geboren 1930-1944	63	74	74	75	77
geboren 1945-1959	71	64	71	77	75
geboren 1960 of later	75	78	72	82	85
de hel					
geboren vóór 1930	33	38	29	29	34
geboren 1930-1944	29	32	32	30	30
geboren 1945-1959	24	26	29	29	32
geboren 1960 of later	30	34	31	37	44
de duivel					
geboren vóór 1930	46	49	42	43	44
geboren 1930-1944	35	40	38	36	30
geboren 1945-1959	30	27	34	39	31
geboren 1960 of later	41	32	37	43	48
bijbel is volledig het woord van God					
geboren vóór 1930	70	65	67	67	67
geboren 1930-1944	57	53	61	59	69
geboren 1945-1959	64	45	63	70	67
geboren 1960 of later	63	47	53	62	74
bidden is zinvol					
geboren vóór 1930	88	92	85	89	84
geboren 1930-1944	85	83	86	84	86
geboren 1945-1959	85	72	82	84	80
geboren 1960 of later	77	62	71	77	85

Bron: SCP (CV'91-'98)

Tabel B4.4 De verandering in levensbeschouwelijke standpunten, allen, buitenkerkelijken en kerkleden, naar generatie, 1991 en 1998 (in procentpunten)

		allen	buitenkerkelijken	kerkleden
geboren vóór 1930	atheïst	6	20	-2
	agnost	-2	-2	0
	hogere macht	-10	-12	-7
	soms twijfel	1	3	-2
	absoluut geloof	5	-8	12
geboren 1930-1944	atheïst	-2	-4	-6
	agnost	-3	0	-4
	hogere macht	-4	-4	12
	soms twijfel	8	3	-2
	absoluut geloof	0	4	-1
geboren 1945-1969	atheïst	1	1	-1
	agnost	-4	-6	-4
	hogere macht	-1	1	2
	soms twijfel	2	3	4
	absoluut geloof	1	2	0
geboren in 1960 of later	atheïst	-1	-1	0
	agnost	-7	-6	-10
	hogere macht	2	2	1
	soms twijfel	1	3	-4
	absoluut geloof	6	2	12

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

Tabel B4.5 De instemming met enkele geloofspunten, naar generatie en kerklidmaatschap, 1991-1996 (mondeling onderzoek; in procentpunten)

	1991-1996 allen	buiten- kerkelijken	kerkleden
een leven na de dood			
geboren vóór 1930	1	8	-1
geboren 1930-1944	8	7	8
geboren 1945-1959	4	5	8
geboren 1960 of later	7	6	7
de hemel			
geboren vóór 1930	0	7	0
geboren 1930-1944	10	8	14
geboren 1945-1959	0	2	4
geboren 1960 of later	5	7	10
de hel			
geboren vóór 1930	3	7	1
geboren 1930-1944	1	3	1
geboren 1945-1959	3	1	8
geboren 1960 of later	5	3	14
de duivel			
geboren vóór 1930	-2	3	-2
geboren 1930-1944	-4	-1	-5
geboren 1945-1959	-1	0	1
geboren 1960 of later	1	0	7
bijbel is volledig het woord van God			
geboren vóór 1930	-5	-3	-3
geboren 1930-1944	9	6	12
geboren 1945-1959	1	2	3
geboren 1960 of later	2	0	11
bidden is zinvol			
geboren vóór 1930	-4	-2	-4
geboren 1930-1944	5	13	1
geboren 1945-1959	1	9	-5
geboren 1960 of later	1	0	8

Bron: SCP (CV'91-'96)

5 PROGNOSE 1999-2010

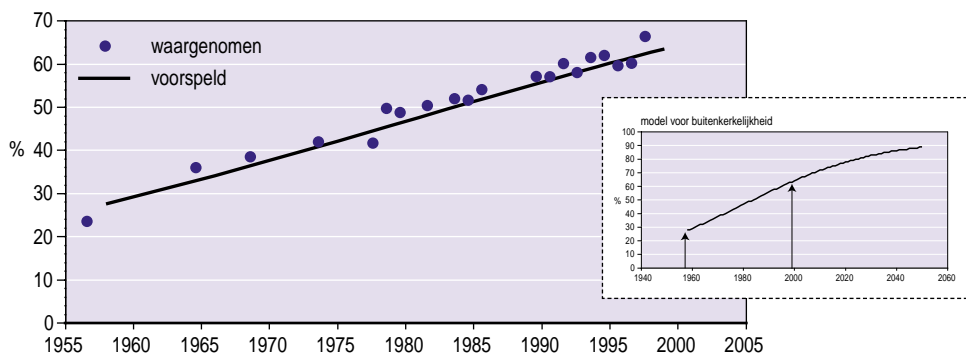
5.1 De zin van een prognose

De tijdgeest is een aantal religieuze opvattingen minder slechtgezind dan voorheen. Heeft het nog zin om de aanhang van de gezindten te voorspellen nu de toekomst onzekerder dan ooit is geworden? Het antwoord op deze – vanzelfsprekend retorische – vraag luidt bevestigend. De verandering in mentaliteit heeft immers niet tot een toeloop naar de kerken geleid. Integendeel, de buitenkerkelijkheid steeg verder, vooral onder de jongste generatie. Aan het einde van de jaren negentig was de randkerkelijkheid hoog. Op het institutionele vlak van de samenleving vertoonde de secularisatie dus nog geen sporen van verzadiging. Daarom is op grond van de met de laatste resultaten aangevulde tijdreeks van het kerklidmaatschap opnieuw een vooruitberekening opgesteld. Daarbij is tevens rekening gehouden met de groei van de islam. De prognose is aangevuld met korte beschouwingen over de mogelijke geloofsafval onder islamieten en over een enkel aspect van de religieuze verscheidenheid in Nederland. Voor de kerkgang onder de grote gezindten is eveneens een beperkte prognose opgesteld.

5.2 Bijzonderheden over de prognose

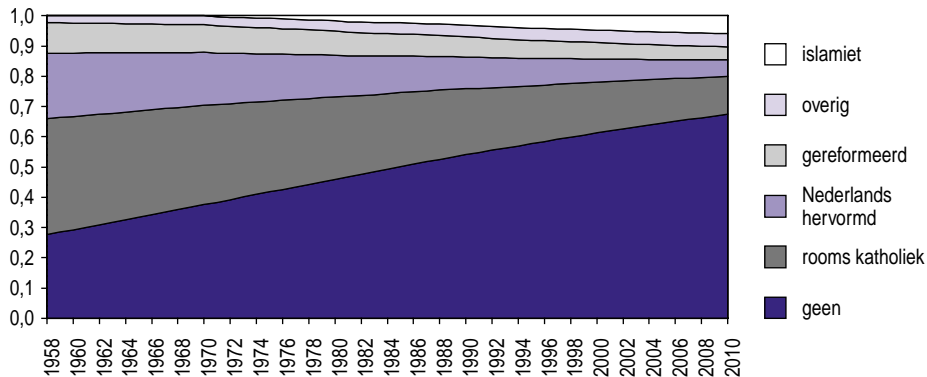
Er is geëxtrapoleerd met behulp van de logistische regressie, waarbij de tijd fungeerde als predictor en het lidmaatschap de plaats innam van de afhankelijke. Het gebruikte statistische model is niet lineair, maar logistisch. Dat betekent dat er een S-vormige curve op de beschikbare data is gepast. In het eerste stadium van de ontkerkelijking is het verschijnsel nieuw en zijn er naar verhouding weinig individuen vatbaar voor. De groei van de buitenkerkelijkheid verloopt langzaam. Daarna wordt het verschijnsel algemener van aard, de ontkerkelijking gaat sneller groeien. Tenslotte blijven de mensen die echt bij de kerken willen horen over en het neemt het groeitempo af. Dit S-vormig model wordt toegepast in diffusiestudies (Rogers 1995; Hamblin et al. 1973). Bijzonderheden over de gebruikte techniek en over de berekening zijn verder te vinden in de bijlage van dit hoofdstuk.

Figuur 5.1a Buitenkerkelijkheid (zonder islamieten), 1958-1999/2010

Bron:: Riskante gewoonten 1958; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Figuur 5.1b Kerkgenootschappen (met islamieten), 1958-2010

Bron: Riskante gewoonten 1958; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV75-99)

De inzet van figuur 5.1 toont een deel van de S-vormige curve. In figuur 5.1 zelf is de periode 1958-1999 uitvergroot. De getrokken lijn geeft de ontwikkeling weer zoals die volgens het model werd geschat. Uit de schatting komt naar voren dat het buigpunt van de S-curve – 50% buitenkerkelijken – rond 1983 werd bereikt. Na dit jaar liep de buitenkerkelijkheid tot 1999 verder op. Rond het jaar 2000 zou de groei van de buitenkerkelijkheid af moeten gaan vlakken. Tussen 1958 en 1999 sluiten de waargenomen percentages buitenkerkelijkheid nauw bij de schatting aan. Het model past dus goed bij de data.

Het onderste deel van de figuur brengt de totale ontwikkeling in beeld met inbegrip van de islam. Aangezien de ontwikkeling niet tot 1999, maar tot 2010 is weergegeven, is het veronderstelde S-vormige verloop beter waarneembaar. De vooronderstelling dat er onder de islamieten op korte termijn geen geloofsafval zou voorkomen, is voorlopig gehandhaafd. In paragraaf 5.4 zal aannemelijk gemaakt worden dat een mogelijk te verwachten secularisering van islamieten weinig of geen invloed heeft op de prognose.

Enige bijzonderheden verdienen een afzonderlijke vermelding. Historische gegevens over het aantal islamieten in Nederland voor 1971-1997 zijn ontleend aan het Centraal Bureau voor de Statistiek. Er is gebruikgemaakt van schattingen die lopen tot het jaar 1993 (Prins 1994). Zij zijn voor 1994-1998 aangevuld met de aantallen zoals gepubliceerd in de Statistische jaarboeken.

De Allochtonenprognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek levert voor de periode 1998-2015 aantallen buitenlanders op, onderverdeeld naar het land van herkomst. De godsdienst van deze bevolkingscategorieën blijft in deze demografische prognose vanzelfsprekend onvermeld. Het onderzoek onder minderheden Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA) van 1998 laat echter zien welk percentage van de in Nederland woonachtige Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen islamiet is. Het ging om 95% van de Turken, 97% van de Marokkanen en 9% van de Surinamers. Onder de Antillianen kwamen bijna geen islamieten voor. Deze percentages zijn voor 1998-2010 toegepast op de toekomstige aantallen van deze etnische groepen. Voor de landen van herkomst die in het SPVA ontbraken, zijn additionele veronderstellingen gedaan.

- Immigranten uit Latijns-Amerika zijn waarschijnlijk geen islamiet. Onder de immigranten uit de 'overige landen' komen islamieten evenmin voor. Deze restcategorie omvat namelijk Europa, Noord-Amerika, Japan en Oceanië. Als er al islamieten onder de immigranten uit deze landen voorkomen, zijn hun aantallen in elk geval zeer gering.

- Er is verondersteld dat de immigranten uit Afrika en uit Azië voor ongeveer een derde islamiet zijn.

De historische en de geprognosticeerde reeksen werden tot één geheel samengevoegd. Het aantal islamieten in het jaar 1998 diende daarbij als toetssteen. Het berekende aantal week weinig af van het aantal dat het Centraal Bureau voor de Statistiek opgeeft. De berekening levert voor 1998 682.000 islamieten op, het Centraal Bureau voor de Statistiek vermeldt er 695.000. Als correctie voor dit kleine verschil is de gehele reeks opgehoogd met de factor 695/682. Het begin van de reeks ligt in 1971. Er is verondersteld dat er voorafgaand aan dat jaar geen islamieten in Nederland woonden.

Uiteindelijk zijn de bevolkingsaantallen uit de middenvariant van de algemene CBS-bevolkingsprognose verminderd met de aantallen islamieten. Daarna is het resterende aantal verdeeld over de kerkgenootschappen naar rato van de onderlinge verhoudingen die de logistische regressie opleverde. Op grond van de absolute aantallen die zo werden verkregen, zijn de percentages berekend.

5.3 Resultaten

In 2010 zal naar schatting 67% van de bevolking buitenkerkelijk zijn, is 13% rooms-katholiek, 5% Nederlands-hervormd en 4% gereformeerd. Nog eens 4% zal zich tot de overige gezindten rekenen. 6% is dan islamiet (tabel 5.1). De volledige gegevens zijn opgenomen in de bijlage.

De resultaten komen vrij goed overeen met die van de eerdere prognoses. Op grond van gegevens tot 1991 werd voor 2010 een buitenkerkelijkheid van 68% geprognosticeerd.

Aanvulling met cijfers tot 1995 leverde een hogere buitenkerkelijkheid van 73% op.

Aanvulling met de gegevens van 1996-1999 zou ongeveer hetzelfde percentage opgeleverd hebben. De toevoeging van de islam verlaagt het aandeel van de buitenkerkelijken echter.

Er komt immers een gezindte bij waarmee voorheen geen rekening gehouden werd.

De gegevens hebben betrekking op de brede leeftijdscategorie van 21-70 jaar. Deze begrenzing was noodzakelijk doordat het eerste onderzoek in de historische reeks, Gadoureks Riskante gewoonten, aan deze grenzen gebonden was. Het is echter gebleken dat het voor de verdeling van de gezindten weinig betekenis heeft of men de begrenzing van de steekproef wel of niet aanbrengt. De resultaten van tabel 5.1 mogen dus gelezen worden als geldig voor de gehele bevolking van 16 jaar en ouder.

Tabel 5.1 Prognose van het kerklidmaatschap inclusief islam^a in Nederland op grond van gegevens over periode 1958-1999 (in procenten)

	1995	2000	2010
geen kerklidmaatschap	58	61	67
rooms-katholiek	19	17	13
Nederlands-hervormd	9	8	5
gereformeerd	6	5	4
overig	4	4	4
islam	4	5	6

a 1995 is waargenomen.

Bron: Riskante gewoonten 1958; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'58-'99); CBS

De prognose van de kerkgang is uitgevoerd voor het geregeld bijwonen van dienst of mis. Zoals elders in het rapport is vermeld, wordt onder 'geregeld' de optelling van 'tenminste eenmaal per week' en 'eenmaal per veertien dagen' verstaan. Bij een nauwere begrenzing zouden de gegevens voor de rooms-katholieken onwerkbaar worden (tabel B2.4).

De prognose is op dezelfde manier uitgevoerd als die voor de gezindten, waarvoor de werkwijze in de bijlage is beschreven. Er is dus een logistisch model aangewend. In de bijlage is een tabel met de geschatte waarden van het kerkbezoek te vinden (tabel B5.2). Het jaar 1999 werd niet voor de prognose gebruikt, omdat het nog niet duidelijk is of de plotselinge daling van het kerkbezoek toe te schrijven is aan een steekproeffluctuatie of een *tipping point* representeert. De resultaten staan vermeld in tabel 5.2.

Tabel 5.2 Prognose van het geregeld^a kerkgang per kerkgenootschap op grond van waargenomen gegevens over 1970-1998 (in procenten)

	1995	2000	2010
rooms-katholiek	28	20	12
Nederlands-hervormd	41	41	40
gereformeerd	65	64	54

a Geregeld is tenminste eenmaal per 14 dagen. 1995 is waargenomen.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'98)

Ook als de ruime opvatting van 'geregeld' wordt gebruikt, is het kerkbezoek van de rooms-katholieken uitgesproken gering en zal de frequentie nog lager worden. In 2010 zal naar verwachting 12% tenminste eenmaal per twee weken naar de kerk gaan. 88% mag men dus als randkerkelijk beschouwen.

Het kerkbezoek onder de Nederlands-hervormden blijft op hetzelfde peil: zo'n 40% gaat tenminste eenmaal in de twee weken.

Het kerkbezoek van de gereformeerden is van de drie onderscheiden gezindten het hoogst, maar vermindert wel, tussen 2000 en 2010, met ongeveer 10 procentpunten.

Alles bij elkaar zal de komende tien jaar het kerkbezoek blijven afnemen en zal de randkerkelijkheid verder stijgen.

Zoals eerder werd geconstateerd, lijken de grote ontwikkelingen in de Nederlands-hervormde kerk min of meer achter de rug te zijn, zet de secularisatie zich krachtig voort in de Nederlandse rooms-katholieke kerk en is zij onder de synodaal-gereformeerden een eindweegs gevorderd (Becker en Vink 1994: 70).

5.4 Ontkerkelijking bij de islam

Volgens de beschouwingen van hoofdstuk 2 bestond er onder islamieten enige, tot nu toe verhulde neiging om de islam te verlaten. Deze conclusie ten spijt werd er in de prognose een afwezigheid van geloofsafval onder islamieten verondersteld. Dat het effect van een mogelijke ontkerkelijking onder islamieten slechts een geringe invloed op de resultaten kan hebben, vormt de reden voor deze werkwijze.

Doordat het scholierenonderzoek 24 jaar als hoogste leeftijdsgrens had, kon een neiging tot ontkerkelijking uitsluitend voor de jongere islamieten worden vastgesteld. De situatie bij de oudere is onbekend. Naar mag worden verondersteld, zal de ontkerkelijking onder hen gering zijn. De oudere islamieten zijn over het algemeen in het land van herkomst gesocia-

liseerd. Het leefmilieu van de Turken en Marokkanen was bovendien homogeen islamitisch. Tenslotte blijkt uit de eerder geciteerde studie van Kemper dat de religieuze binding van islamitische migranten er sterker op wordt naarmate zij ouder worden (Kemper 1996). Geloofsafval is dus vooral bij de jongeren te verwachten. Een 'bierviltjesberekening' illustreert wat het gevolg daarvan zou kunnen zijn.

Veronderstel dat in Nederland 10% van de islamieten van 30 jaar en jonger zich eigenlijk als buitenkerkelijk zou beschouwen als zij zich konden onttrekken aan de druk van de omgeving. Gezien de resultaten voor Turken en Marokkanen, genoemd in hoofdstuk, 2 is die 10% aan de lage kant. De leeftijdsgrens van 30 jaar is echter vrij hoog. In 1998 was 4,4% van de bevolking islamiet. Daarvan was volgens de Allochtonenprognose van 1998 ruwweg de helft 30 jaar of jonger (tabel B5.3). De jonge islamieten vormden dus 2,2% van de bevolking. Als 10% van hen de islam zou verlaten, zou in het kader van de prognose 0,22% van de bevolking opnieuw moeten worden ingedeeld. Men kan deze categorie in haar geheel bij de buitenkerkelijken optellen. Het is eveneens mogelijk een deel ervan als nieuwe aanhangers van de christelijke kerken te beschouwen. Wat men ook doet, de impuls tot secularisering die van de islam uit zou kunnen gaan is veel te gering om het nationale beeld te beïnvloeden. Bij een geloofsafval van 20% bijvoorbeeld zou een nog steeds geringe correctie van 0,44% nodig zijn. Pas wanneer 50% van de jongeren de islam zou verlaten – een onrealistisch perspectief – zou de noodzakelijke correctie hoger dan 1% worden. Dit percentage valt nog binnen de steekproefmarges.

De islam in Nederland is weliswaar niet immuun voor secularisering, maar voorzover nu kan worden uitgemaakt verkeert de ontwikkeling nog in een beginstadium. Als het alleen om de jongere islamieten gaat, is de neiging om de islam te verlaten misschien groter dan men verwachten zou. Als 10% van de jongeren het voor de rest van hun leven zonder de islam zou willen stellen, zouden de spanningen in islamitische gezinnen en families aanzienlijk oplopen. Voor de landelijke verdeling van de gezindten zou er echter geen effect te constateren zijn. Er is weliswaar alleen met kerkverlating door jongeren rekening gehouden, maar zelfs als de desbetreffende vooronderstelling niet werd gemaakt, is het totale aandeel van de islamieten – 4%, mogelijk 6% – te gering om een belangrijke bron van secularisering te zijn.

5.5 Rangorde en verscheidenheid

Rangorden fascineren de mensen. Wie staat er op de eerste plaats, wie is er tweede geworden en wie is de hekkensluiter? Dikwijls gaat het er bij een rangorde maar om hoe men de cijfers groepeerd. Als de buitenkerkelijken buiten beschouwing blijven, zal in 2010 de rooms-katholieke kerk het grootste genootschap zijn. De islam komt op de tweede plaats, gevolgd door de Nederlands-hervormde kerk. De synodaal-gereformeerde kerk wordt dan vierde. Haar aandeel in de bevolking zal 2 procentpunten lager zijn dan dat van de islam. Als de Nederlands-hervormde en gereformeerde kerkgenootschappen echter samengaan, zoals in het voornemen ligt, zullen zij met zo'n 9% de tweede plaats innemen en wordt de islam het derde kerkgenootschap. Indien de rooms-katholieke en de protestantse kerken als 'de christenen' worden samengenomen, bezet de islam weer de tweede plaats. Bij de waardering van deze rangorden speelt de interne verdeeldheid een rol. Als een kerkgenootschap een groot aantal aanhangers heeft die sterk verdeeld zijn over stromingen of richtingen, zou men een hoge plaats in een rangorde toch moeten relativeren. Gegevens over de interne verdeeldheid van de gezindten in Nederland zijn voorzover beschikbaar, weinig accuraat. De cijfers van deze paragraaf geven dan ook een ruwe indicatie en zijn slechts bedoeld om de lezer een algemene indruk te verschaffen.

De Nederlands-hervormde kerk kent modaliteiten, min of meer formeel georganiseerde stromingen met bijvoorbeeld eigen periodieken en gemeenten van een bepaalde kleur. Een tamelijk gebruikelijke indeling houdt rekening met de volgende richtingen. De Confessionele Vereniging en de Gereformeerde Bond staan theologisch ter rechterzijde. De middenorthodoxie is een brede stroming, die zich niet met een modaliteit verbonden voelt. Deze indeling is overigens tot op zekere hoogte verouderd. Knippenberg heeft de aanhang van de vier richtingen geschat op grond van informatie uit periodieken, jaarboeken van gemeenten en informatie over predikantsplaatsen. De schatting dateert uit het midden van de jaren tachtig (Knippenberg 1992: 106-110). De cijfers zijn opgenomen in tabel 5.3.

Tabel 5.3 Levensbeschouwelijke verscheidenheid in Nederland 1985, 1994 en 1995, 1998 (in procenten)

	per kerkgenootschap	als % bevolking
buitenkerkelijk (minus islam)	54,4	54,4
rooms-katholiek	20,3	
waarvan		
rk, algemeen	82,1	16,7
Acht Mei	9,5	1,9
contact rk	5,6	1,2
overig, wo Mariënborg	2,8	0,6
Nederlands-hervormd	9,5	
waarvan		
vrijzinnig hervormd	3,2	0,3
middenorthodoxie	62,5	5,9
Confessionele Vereniging	9,4	0,9
Gereformeerde Bond	24,9	2,4
gereformeerd	7	7
overig	4,4	4,4
islam	4,4	
waarvan		
soenniet	58,9	2,6
onbekend	34,9	1,5
aleviet	3,2	0,1
Ahmadiyyah	1,6	0,1
sjiïet	1,7	0,1
totaal	100	100

Bron: Knippenberg (1992: 106-110); SCP (CV'94-'95); SPVA'98; CBS (2000: 43)

De rooms-katholieke kerk kent een dergelijke verdeling over modaliteiten niet. Er zijn echter enkele bewegingen actief. De Acht Mei Beweging is vrijzinnig gericht, het Contact Rooms-katholieken is meer behoudend van aard. De gegevens over de rooms-katholieken in tabel 5.3 zijn ontleend aan de peilingen van Culturele Veranderingen in Nederland 1994 en 1995, waarin aan de respondenten werd gevraagd of zij zich tot een bepaalde stroming binnen hun kerk rekenden. Om voldoende celvullingen te verkrijgen werden de bestanden van beide jaren samengevoegd.

De islam kent gradaties van uiteenlopende aard. De verdeling naar nationaliteit is belangrijk. Daarnaast zijn er op grond van verschillende criteria stromingen te onderscheiden. Er is sprake van soennieten en van sjiieten. Alevieten komen onder deze beide hoofdrichtingen voor. Zij erkennen een andere opvolger van de profeet dan degene die in de hoofdstroom van de islam als zodanig wordt aangewezen. De Ahmaddiyah-beweging beoogt de islam te vernieuwen. Er zijn verder wetsscholen, mystieke orden en religieus-politieke bewegingen te onderscheiden (Knippenberg 1992: 216-217). De gegevens uit de tabel werden ontleend aan het onderzoek Sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen (SPVA) van 1998. Het totale percentage islamieten in Nederland in 1998 is afkomstig van het CBS (CBS 2000:43). In de tabel is het percentage van de islamieten in mindering gebracht op het percentage buitenkerkelijken.¹

De gereformeerden werden niet onderverdeeld, de buitenkerkelijken evenmin. De buitenkerkelijken vallen niet onder te verdelen of het moest zijn door rekening te houden met het Humanistisch Verbond. Het ledenaantal is met ongeveer 15.000 echter naar verhouding gering (Becker et al. 1997: 106).

In tabel 5.3 zijn de verdelingen naar richting weergegeven als percentage van het desbetreffende kerkgenootschap en – om onderlinge vergelijking mogelijk te maken – eveneens als percentage van de bevolking, waarbij verschillen in leeftijdsafbakening tussen de bronnen verwaarloosd zijn. Omdat de aandelen van sommige categorieën lager zijn dan 1% is er niet afgerond, zodat deze groeperingen in de tabel zichtbaar blijven.

Bij de onderverdeling van de Nederlands-hervormden moet nog worden opgemerkt dat de onderzoeken Culturele veranderingen in Nederland 1994 en 1995 een ander beeld opleveren dan de schatting van Knippenberg. Het aandeel van de vrijzinnig hervormden was volgens deze gegevens in het midden van de jaren negentig 8,7%. De Confessionele Vereniging kwam uit op 13,4%. Het aandeel van de Gereformeerde Bond was op het oog aan de lage kant, namelijk 11,3%. 66,9% behoorde tot het brede midden. Hierbij moet worden bedacht dat de steekproefomvang beperkt is geweest. De onderzoeker meet op grond van een opgave door de respondenten zelf vooral affiniteit, eerder dan feitelijk lidmaatschap of de geaardheid van een gemeente, zoals die uit documenten blijkt. Mogelijk is hierin een oorzaak van het verschil met de schatting van Knippenberg gelegen.

Als de aandelen in de totale bevolking worden gezien, blijkt dat de buitenkerkelijken nog steeds het grootste segment vormen. Daarop volgen de rooms-katholieken die zich niet tot enige stroming in hun kerk wensen te rekenen (16,7%). De gereformeerden vormen de derde gezindte (7%). Als vierde mag men de 'algemeen georiënteerde' Nederlands-hervormden beschouwen (5,9%). De islamieten vormen de vijfde gezindte (4,4%) en de gereformeerde- bonders de zesde (2,4%). De aandelen van de andere gezindten zijn lager dan 2% van de totale bevolking.

Over de interne verdeeldheid van de gezindten valt nog het volgende op te merken. Binnen de rooms-katholieke kerk is zij gering: 82% rekende zich niet tot enige stroming. De situatie bij de islamieten lijkt daar wel wat op. In totaal 93,8% is soenniet of rekt zich niet tot een bepaalde stroming. De verdeeldheid binnen de Nederlands-hervormden is het grootst, hetgeen weinig verwondering wekt, omdat deze gezindte nu eenmaal uit modaliteiten is opgebouwd.

Vanzelfsprekend hebben deze gegevens geen betrekking op de toekomst. Of vooral de verdeeldheid naar richting onder de islamieten toe zal nemen is een open vraag, omdat de

nieuwe toestroom van asielzoekers niet uit overwegend soennitische landen hoeft te komen. Voorlopig ziet het er echter naar uit dat interne verdeeldheid weinig effect heeft op de positie van de islam. Men is soenniet of men beschouwt zich als islamiet zonder meer. Er bestaan nationale verschillen tussen islamieten. De verdeling naar richting is echter niet zonder belang. In dat laatste opzicht komt de islam nu nog naar voren als een vrij stevig levensbeschouwelijk blok.

Methodiek van de prognose

De prognose is opgesteld met behulp van een logistische regressie. Kerklidmaatschap functioneerde als afhankelijke. De in enquêtes gebruikelijke vijf groepen werden onderscheiden: buitenkerkelijk, rooms-katholiek, Nederlands-hervormd, gereformeerd en overig. De logistische regressie maakt het mogelijk een nominale variabele te regresseren op variabelen die een hoger niveau van meting hebben. Op grond van de predictoren wordt geschat welke kans een respondent heeft om tot een bepaalde categorie van de afhankelijke te behoren, gegeven het niveau van de onafhankelijken.

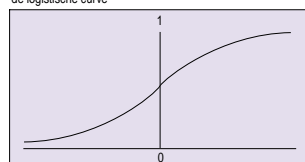
Het logistische-regressiemodel heeft de voorkeur boven het gewone-regressiemodel, met een dummy als afhankelijke om de volgende redenen.

- Als men voor een respondent kansen schat op basis van het gewone-regressiemodel, is het mogelijk dat deze kansen waarden aannemen buiten het interval van 0 tot 1.
- Ook wordt bij het gewone-regressiemodel niet voldaan aan de eis van homogene varianties van de afhankelijke, gegeven de onafhankelijke variabelen.
- Daarnaast is de afhankelijke per definitie niet normaal verdeeld. Daarom zijn statistische toetsen niet beschikbaar.
- Lineariteit impliceert dat het effect van een onafhankelijke variabele op de kans invariant is met het niveau van de kans. Het ligt echter vaak voor de hand dat het *effect* van onafhankelijke variabelen op de kans tot een bepaald punt toeneemt en daarna weer afneemt (non-lineariteit).

Bij het logistische-regressiemodel wordt de afhankelijke variabele Y zodanig getransformeerd dat de kansen altijd tussen 0 en 1 liggen:

$$\log \frac{P(Y=1)}{P(Y=0)}$$

de logistische curve

Het logistische model gaat uit van een niet-lineaire relatie: bij grote en kleine kansen is het effect van de onafhankelijke variabelen gering, terwijl in het middengebied rond de 0,5 het effect het grootst wordt verondersteld. Het resultaat is een S-vormige curve, zoals in de figuur te zien is.

Als voor de afhankelijke variabele Y het al of niet buitenkerkelijk zijn genomen wordt en als wordt verondersteld dat alleen de tijd T invloed heeft op Y, dan resulteert het volgende logistische-regressiemodel:

$$\log \frac{P(Y=1)}{P(Y=0)} = \alpha * T + \gamma$$

Waarin:

T = tijd

α = regressiecoëfficiënt bij de Tijd

γ = constante van de regressie

Bij de analyse gaat het om een polytome afhankelijke variabele. Kerklidmaatschap is verdeeld in vijf categorieën, te weten: geen, rooms-katholiek, Nederlands-hervormd, gereformeerd en overig. De gegevens van de islamieten zijn achteraf ingebracht. Hoewel het model enigszins gecompliceerder is dan het dichotome geval dat hiervoor is behandeld, is de algebra volstrekt analoog. Het polytome logistische-regressiemodel is daarom eenvoudig met een SPSS-programma door te rekenen.

Tabel B5.1 Geschatte aandelen van de gezindten, incl. de islam, in de totale bevolking, 1958-2010

	geen	rk	nh	ref	overig	moslim
1958	0,28	0,38	0,22	0,10	0,02	0,00
1959	0,28	0,38	0,21	0,10	0,02	0,00
1960	0,29	0,37	0,21	0,10	0,02	0,00
1961	0,30	0,37	0,21	0,10	0,02	0,00
1962	0,31	0,37	0,20	0,10	0,02	0,00
1963	0,32	0,36	0,20	0,10	0,03	0,00
1964	0,33	0,36	0,20	0,10	0,03	0,00
1965	0,33	0,35	0,19	0,10	0,03	0,00
1966	0,34	0,35	0,19	0,09	0,03	0,00
1967	0,35	0,34	0,19	0,09	0,03	0,00
1968	0,36	0,34	0,18	0,09	0,03	0,00
1969	0,37	0,33	0,18	0,09	0,03	0,00
1970	0,38	0,33	0,17	0,09	0,03	0,00
1971	0,38	0,32	0,17	0,09	0,03	0,00
1972	0,39	0,32	0,17	0,09	0,03	0,01
1973	0,40	0,31	0,16	0,09	0,03	0,01
1974	0,41	0,31	0,16	0,09	0,03	0,01
1975	0,42	0,30	0,16	0,09	0,03	0,01
1976	0,43	0,29	0,15	0,08	0,03	0,01
1977	0,43	0,29	0,15	0,08	0,03	0,01
1978	0,44	0,28	0,15	0,08	0,03	0,01
1979	0,45	0,28	0,14	0,08	0,03	0,01
1980	0,46	0,27	0,14	0,08	0,03	0,02
1981	0,47	0,27	0,13	0,08	0,03	0,02
1982	0,48	0,26	0,13	0,08	0,04	0,02
1983	0,48	0,26	0,13	0,08	0,04	0,02
1984	0,49	0,25	0,12	0,07	0,04	0,02
1985	0,50	0,24	0,12	0,07	0,04	0,02
1986	0,51	0,24	0,12	0,07	0,04	0,02
1987	0,52	0,23	0,11	0,07	0,04	0,03
1988	0,53	0,23	0,11	0,07	0,04	0,03
1989	0,53	0,22	0,11	0,07	0,04	0,03
1990	0,54	0,22	0,11	0,07	0,04	0,03
1991	0,55	0,21	0,10	0,07	0,04	0,03
1992	0,56	0,21	0,10	0,06	0,04	0,04
1993	0,56	0,20	0,10	0,06	0,04	0,04
1994	0,57	0,20	0,09	0,06	0,04	0,04
1995	0,58	0,19	0,09	0,06	0,04	0,04
1996	0,58	0,19	0,09	0,06	0,04	0,04
1997	0,59	0,18	0,08	0,06	0,04	0,04
1998	0,60	0,18	0,08	0,06	0,04	0,04
1999	0,61	0,17	0,08	0,06	0,04	0,05
2000	0,61	0,17	0,08	0,05	0,04	0,05
2001	0,62	0,16	0,07	0,05	0,04	0,05
2002	0,63	0,16	0,07	0,05	0,04	0,05
2003	0,63	0,15	0,07	0,05	0,04	0,05
2004	0,64	0,15	0,07	0,05	0,04	0,05
2005	0,64	0,15	0,07	0,05	0,04	0,05
2006	0,65	0,14	0,06	0,05	0,04	0,05
2007	0,66	0,14	0,06	0,05	0,04	0,06
2008	0,66	0,13	0,06	0,04	0,04	0,06
2009	0,67	0,13	0,06	0,04	0,04	0,06
2010	0,67	0,13	0,05	0,04	0,04	0,06

Bron: Riskante gewoonten 1958; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV75-99)

Tabel B5.2 Geschatte aandelen van de geregelde kerkgangers onder drie grote gezindten, 1970-2010

	rk	Nh	ger
1970	0,63	0,43	0,85
1975	0,55	0,43	0,82
1979	0,49	0,42	0,80
1980	0,47	0,42	0,79
1981	0,46	0,42	0,79
1983	0,42	0,42	0,77
1985	0,39	0,42	0,76
1986	0,38	0,42	0,75
1987	0,36	0,42	0,75
1991	0,31	0,41	0,71
1992	0,29	0,41	0,71
1993	0,28	0,41	0,70
1994	0,27	0,41	0,69
1995	0,26	0,41	0,68
1996	0,24	0,41	0,67
1997	0,23	0,41	0,66
1998	0,22	0,41	0,66
1999	0,21	0,41	0,65
2000	0,20	0,41	0,64
2001	0,19	0,41	0,63
2002	0,18	0,41	0,62
2003	0,17	0,41	0,61
2004	0,16	0,40	0,60
2005	0,15	0,40	0,59
2006	0,15	0,40	0,58
2007	0,14	0,40	0,57
2008	0,13	0,40	0,56
2009	0,12	0,40	0,55
2010	0,12	0,40	0,54

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

Tabel B5.3 De aandelen van de categorie van 30 jaar en jonger en van de islamieten en het effect van 10% en 25% geloofsafval, naar etnische groep, 1998 (in procenten)

	% islam	% jong	% j en isl.
Turks	95	57	54
Marokkaans	97	40	39
Surinaams	9	48	4
Afrikaans (excl. Marokkaans)	30	52	16
Aziatisch (excl. Indonesisch)	30	49	15
Indonesisch	30	33	10
% islam verondersteld			

Bron: SCP (SPVA'98); Allochtonenprognose 1998 (CBS)

Noot

- 1 Zowel bij de peilingen van Culturele veranderingen in Nederland (CV) als in het onderzoek Sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen (SPVA) werd de ondervraagden een gesloten lijst van richtingen, stromingen of bewegingen voorgelegd, waaraan de mogelijkheid 'geen van deze' was toegevoegd.

6 SAMENVATTING

6.1 Algemeen

In deze studie kwamen gegevens uit de jaren negentig over de kerken als institutie aan de orde, namelijk het kerklidmaatschap en de frequentie van kerkgang. Bovendien werd aandacht geschonken aan de maatschappelijke invloed die de bevolking aan het instituut van de kerk toekende. Naast de institutionele kant van het terrein van kerk en godsdienst zijn ontwikkelingen in de beleving besproken, waarbij het ging om de aanhang voor een beperkt aantal leerstellingen.

Er zijn drie verklaringen voor verandering beproefd: ten eerste de generatieopeenvolging, ten tweede de selectie op levensbeschouwing van de kerkleden, vooral van de jongste generatie, en ten derde de tijdgeest. In het kader van de laatste verklaring werden gegevens over de moraal bij de beschouwing betrokken.

Tenslotte zijn er nieuwe prognoses van de aanhang der kerkgenootschappen en van de kerkgang opgesteld, die tot het jaar 2010 liepen.

6.2 De institutie

In de jaren negentig heeft de groei van de buitenkerkelijkheid zich voortgezet. In 1991 beschouwde 57% van de Nederlanders zich als buitenkerkelijk, in 1999 was dat 63%. In 1980 bedroeg het percentage buitenkerkelijken nog 50.

De generatieopeenvolging speelde hier een belangrijke rol. Hoe jonger een generatie was, hoe meer buitenkerkelijken zij telde. Bovendien bleef het aandeel van de buitenkerkelijken onder de generatie van na 1960 sneller toenemen dan onder de andere. Aangezien jongere generaties de oudere vervangen, is het toekomstbeeld in algemene lijn duidelijk: de buitenkerkelijkheid zal voorlopig nog wel blijven toenemen.

De randkerkelijkheid nam toe. In 1991 ging 31% van de kerkleden wekelijks en soms vaker ter kerke, in 1999 23%. In 1980 kwam frequente kerkgang nog bij 40% van de kerkleden voor. Vooral het enige malen per jaar naar de kerk gaan, nam toe, namelijk van 25% in 1991 tot 36% in 1999. In het laatstgenoemde jaar bezocht 24% van de leden de kerk helemaal niet. Als men dit percentage optelt bij de 36% die eerder werd genoemd, komt men in 1999 op een randkerkelijkheid van 60%.

Ontkerkelijking trad in sterke mate op onder de jonge Surinamers en Antillianen. Ook de islam lijkt zich niet geheel aan de ontkerkelijking te kunnen onttrekken. Aangezien de islam de structuur van een westers kerkgenootschap mist, zou er misschien beter van geloofsafval gesproken kunnen worden. Er werden hiervoor aanwijzingen gevonden door de resultaten van het Sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen (SPVA) uit 1998 te vergelijken met het Nationaal scholierenonderzoek (NSO) van 1996. Toen jonge Turken en Marokkanen de vraag naar kerkelijke gezindte in de aanwezigheid van het gezinshoofd beantwoordden, zoals in het SPVA is gebeurd, gaven zij bijna allemaal op dat zij islamiet waren. Opgave buiten de aanwezigheid van het gezinshoofd in het kader van het NSO leverde lagere percentages islamitische jongeren op. Bij de Turken was het percentage dat 15 procentpunten lager, bij de Marokkanen 11 procentpunten.

De mate waarin de jongeren zich met de Nederlandse samenleving identificeerden, was

van belang. Onder de Turkse en Marokkaanse jongeren die zich als Nederlander beschouwden, was het aandeel van de islamieten lager dan onder de jongeren die zich nog steeds als Turk of als Marokkaan zagen.

Vanwege het geringe aantal allochtone leerlingen in de steekproef van het NSO moet eerder op de tendens in de cijfers dan op de exacte percentages worden gelet. Het is vermoedelijk een 'veilige uitspraak' dat er onder tenminste 10% van de Turkse en Marokkaanse jongeren de neiging bestaat zich van de islam af te keren als de druk van hun milieu wegvalt. Deze afwijking resulteert slechts ten dele in een toevloed naar de christelijke kerken; men gaat zich vooral als buitenkerkelijk beschouwen.

Het overzicht van de religieuze identificatie onder vier groepen allochtone jongeren toonde dus aan dat de secularisatie in Nederland een krachtige maatschappelijke trend is.

Surinamers en Antillianen sluiten zich er snel bij aan. Zelfs een door strenge sociale controle geschraagde godsdienst als de islam lijkt de druk niet volledig te kunnen weerstaan.

Zolang de kerken zich beperkten tot uitspraken over algemene maatschappelijke aangelegenheden, vooral armoede en discriminatie, ontmoetten zij goedkeuring bij het publiek. Goedkeuring kwam tot uiting in het vertrouwen dat mensen hadden in de informatie die de kerken verstrekten over sociale problemen, zoals armoede en discriminatie. Als zij echter verder wilden gaan, maakte de instemming plaats voor een kritische houding. Het publiek dulde in geringe mate kerkelijke inmenging in het privé-leven. De noodzaak of wenselijkheid van een hechte relatie tussen politiek en religie werd niet ingezien. Op het terrein van het verzuilde onderwijs verloren de openbare en de confessionele school tussen 1991 en 1998 beide aanhangers. De mensen raakten er meer van overtuigd dat het levensbeschouwelijke karakter van een school niets uitmaakte. Hier ziet men vermoedelijk een oude tegenstelling in de Nederlandse samenleving vervagen en plaatsmaken voor nadruk op de kwaliteit van het onderwijs, door wie ook gegeven.

De maatschappelijke rol van de kerken is hiermee duidelijk gedefinieerd. De bevolking beschouwt hen als morele bakens en als raadgevers in enkele idëel aansprekende sociale problemen, maar is afkerig van daadwerkelijke invloed.

6.3 Leerstellingen

In de jaren negentig bleef de aanhang voor enkele algemene levensbeschouwelijke standpunten gelijk. In 1998 geloofde 52% of ruim de helft van de bevolking aan God. 17% deed dit helemaal niet, 18% geloofde aan een hogere macht en 12% mocht men als agnost beschouwen.

De aanhang voor vier leerstellingen veranderde wel. Verassend genoeg steeg de adhesie voor de gedachte van een leven na de dood en voor het bestaan van de hemel, van de hel en zelfs voor het bestaan van religieuze wonderen. In 1991 geloofde 53% van de bevolking aan een leven na de dood, in 1998 60%. In 1991 geloofde 49% aan de hemel, zeven jaar later was dat 55%. In 1991 geloofde 18% aan het bestaan van de hel, in 1998 was dat 26% geworden. Dat er religieuze wonderen bestonden, geloofde in het eerste jaar van meting 32% en in het laatste jaar 40%. De veranderingen waren niet bijzonder groot, zo'n 7 procentpunten in zeven jaar. Zij waren echter groot genoeg om belangwekkend te zijn. Het geloof aan de leerstellingen nam vooral toe onder de jongste generatie van de Nederlanders, geboren in 1960 of in een later jaar. Toen de generaties werden onderverdeeld in buitenkerkelijken en kerkleden, bleek de toename van de adhesie vooral onder de

jongste generatie van de kerkleden plaatsgevonden te hebben. Vrijwel zeker moet deze trend tot 'fundamentalisering' van de jonge lidmaten worden toegeschreven aan selectie. Vooral leden van de jongste generatie hebben de kerken verlaten, waardoor de meest overtuigden overbleven. Deze ontwikkeling weerspiegelt zich in de enquêtes.

Toch verklaart de selectie van de jonge kerkleden de trend naar sterker geloof niet geheel. De adhesie nam namelijk ook onder de buitenkerkelijken toe, zij het wat zwakker dan onder degenen die zich tot een kerk rekenden. De buitenkerkelijken voelden zich overigens vooral aangetrokken tot 'de aardige kanten van het geloof': het leven na de dood, de hemel en de wonderen. Het onderzoek verschaft geen zekerheid over de manier waarop de opvattingen van de buitenkerkelijken moeten worden geduid. Eerder uitgevoerde analyses doen echter vermoeden dan hun meningen heel goed in andere transcendentale stelsels dan het christelijke kunnen passen.

De verandering van de bevolking als geheel en de resultaten van de buitenkerkelijken geven aan dat er sprake is geweest van een verandering van de tijdgeest, waarbij de bevolking minder gereserveerd tegenover transcendentale denkbeelden kwam te staan. Als er sprake van een veranderende tijdgeest is, moeten er op meer dan één terrein gelijksoortige ontwikkelingen te vinden zijn. Het gebied van de moraal heeft raakvlakken met dat van de religie, hoewel beide terreinen elkaar vanzelfsprekend niet volledig overlappen. Inderdaad bleek dat een aantal morele oordelen er in de loop van de jaren negentig strenger op werd. Het zag ernaar uit dat het gezin wat meer nadruk kreeg, dat abortus op lichtvaardige gronden meer werd afgekeurd en dat het begrip voor belastingfraude – traditioneel toch vrij groot – verminderde. Dit verschijnsel was algemeen van aard. De generaties veranderden op ongeveer dezelfde manier. De jongste generatie kerkleden veranderde slechts weinig, hetgeen mogelijk toe te schrijven was aan de omstandigheid dat zij in 1991 al zeer gereserveerd tegenover deze zaken stond. Deze generatie is een op het gebied van de moraal zeer behoudende groep in de Nederlandse samenleving.

6.4 Prognose

Er is een scheiding gemaakt tussen de kerken als instituut en de inhoudelijke visie op leerstellingen of geloofspunten. De versterking van de belevingskant betekende niet dat de mensen opnieuw lid van een kerk wilden worden. Het is daarom verantwoord om af te zien van de wat sterker geworden religiositeit, en de ontwikkeling van het kerklidmaatschap te prognosticeren alsof er met de opvattingen niets was gebeurd. De historische ontwikkeling van het kerklidmaatschap sinds 1958 is logistisch – dus met een afvlakking in de groei – doorgetrokken.

In 2010 zal naar schatting 67% van de bevolking buitenkerkelijk zijn, 13% is dan rooms-katholiek, 5% is Nederlands hervormd en 4% is gereformeerd. Nog eens 4% zal zich tot de overige gezindten rekenen; 6% is dan islamiet.

Het kerkbezoek van de rooms-katholieken is al gering en zal waarschijnlijk in de toekomst nog lager worden. In 2010 zal naar verwachting 12% van de rooms-katholieken geregeld naar de kerk gaan, dat wil zeggen tenminste eenmaal per twee weken.

Het kerkbezoek onder de Nederlands hervormden blijft op hetzelfde peil: ook in de nabije toekomst zal zo'n 40% tenminste éénmaal in de twee weken naar de kerk gaan.

Het kerkbezoek van de gereformeerden is van de drie onderscheiden gezindten het hoogst, maar zal wel verminderen, met ongeveer 10 procentpunten tot 55% in 2010.

Er werd verondersteld dat de secularisering zich bij de islamieten onder 10% van de personen onder de 30 jaar voor zou kunnen doen. Onder deze veronderstelling zou in 1998 het aandeel van de islam 0,22 procentpunt lager moeten zijn dan de telling van het CBS aangeeft. Het aandeel van de buitenkerkelijken zou maximaal 0,22 procentpunt hoger uit moeten vallen. Deze veranderingen zijn te gering om het beeld te beïnvloeden. Zelfs bij een hoger percentage van veronderstelde secularisering blijft dit het geval.

Interne verdeeldheid lijkt weinig effect te hebben op de positie van de islam in Nederland. Men is er soenniet of men beschouwt zich als islamiet zonder meer.

6.5 Algemeen beeld

De kerken zijn als instituten nog steeds op terugtocht in Nederland. Bij de islam is zeker onder de jongeren enige voedingsbodem voor ontkerkelijking aanwezig. Een afwijking van de islam zal zich waarschijnlijk niet ten gunste van de christelijke kerken voltrekken. De inhoud van het geloof is van de institutionele ontwikkeling te onderscheiden. De aanhang voor enkele leerstellingen nam toe. Ten dele komt de stijging in adhesie op het conto van de jongste generatie kerkleden, die levensbeschouwelijk 'uitgezuiverd' raakt. Ten dele verandert de tijdgeest in de richting van een grotere aanvaarding van religieuze leerstellingen en een in sommige opzichten strakkere moraal.

De tijdgeest staat de toename van de buitenkerkelijkheid niet in de weg. Het ziet ernaar uit dat deze in het komende decennium zal blijven stijgen. Als de ontwikkelingen zich voortzetten zoals nu kan worden voorzien, zal de kerkelijke kaart van Nederland op lange termijn gaan bestaan uit een aanzienlijk segment buitenkerkelijken. De volkskerk, waarvan men door geboorte lid is, maar niet noodzakelijk een meelevend lid hoeft te zijn, is reeds aan het verdwijnen. Dit instituut zal op den duur plaatsmaken voor kleinere kerken, waarvan de mensen op een veel bewustere wijze lid zijn en die zich zullen kenmerken door een zekere mate van orthodoxie. De situatie, zoals die nu reeds bestaat bij veel kerkgenootschappen die in enquêtes onder rubriek 'overige gezindten' schuilgaan, zal algemener van aard worden.

De algemeen maatschappelijke functie van de kerken lijkt te veranderen. Zij zijn in veel mindere mate dan voorheen richtinggevend op het terrein van de levensbeschouwing en de inrichting van het persoonlijke leven. In plaats daarvan verkrijgen zij een morele autoriteit in enkele, zeer algemeen maatschappelijke problemen.

Tot slot nog een enkele opmerking. Enige jaren geleden werden er veronderstellingen geuit over 'een nieuwe religieuze golf'. Geeft dit rapport er nu een aanwijzing voor dat zo'n verschijnsel inderdaad in Nederland optreedt? Het is nog wat te vroeg om hier een uitspraak over te doen.

De veranderingen in de opvattingen zijn, hoewel systematisch, niet erg groot. Het geloof aan God – toch een kerngegeven in een complex van religieuze opvattingen – neemt weinig toe. Het beeld is bovendien nog niet zo duidelijk. De conclusies van de SCP-studie uit 1997 waren gebaseerd op gegevens tot en met 1994 (Becker et al. 1997). Er was een aanvulling tot 1996 en 1998 voor nodig om enige lijn in de ontwikkeling te zien. De ontwikkeling naar een grotere acceptatie van enkele religieuze denkbeelden is dus van recente datum. Het is natuurlijk de vraag of de verandering zich voort zal zetten. Aangezien Culturele veranderingen in Nederland een continu verloopend onderzoek is, zal dat op den duur kunnen blijken.

In 1997 gingen de auteurs ervan uit dat als er een intensivering in de behoefte aan zingeving optrad, deze zou blijken uit de aanhang voor alternatieve levensbeschouwelijke

denkbeelden. Daar bleek niet genoeg bewijs voor te bestaan. Of alternatieve levensbeschouwingen nu wel een impuls krijgen, kon hier niet worden onderzocht. In elk geval blijkt een eventuele religieuze ervaring niet alleen en misschien niet eens in de eerste plaats uit de groeiende belangstelling voor 'min of meer exotische of excentrieke stromingen', zoals de new age. Een eventuele herleving zou volgens deze studie in elk geval kunnen blijken uit de grotere aanhang voor zeer algemene opvattingen, die zich met sinds lang gebruikte enquêtevragen heel goed laat vaststellen.

SUMMARY

6.1 General

This study has examined data from the 1990s on the churches as an institution, namely church membership and frequency of church-attendance. Attention was also devoted to the social influence assigned by the population to the church as an institution. Apart from the institutional side of the church and religion, developments in religious perceptions have been discussed, especially adherence to a limited number of beliefs.

Three explanations for change have been examined. In the first place generational succession. Secondly the selective nature of church membership, particularly among the younger generation the more convinced of whom stay within the churches. Thirdly the spirit of the age was deemed to be important. As part of the latter explanation consideration is also given to moral beliefs.

Finally, new forecasts have been provided for church membership and church attendance up to the year 2010.

6.2 The church as institution

The growth in non-church affiliation continued during the 1990s. In 1991 57% of the Dutch regarded themselves as non-church members, compared with 63% in 1999. In 1980 the figure was just 50%.

The generational succession has been an important factor. The younger the generation, the greater the number of people who are non-church members. In addition, the proportion of non-church members in the post-1960 generation continued to rise more rapidly than among the other generations. Since younger generations replace older ones, the overall picture for the future is clear: non-church affiliation will continue to increase for the time being.

Fringe church-membership continues to grow. In 1991, 31% of church members attended church at least once a week, while in 1993 the figure was 23%. In 1980, 40% of churchmembers were frequent church-goers. In particular there has been an increase in the numbers going to church no more than several times a year, namely from 25% in 1991 to 36% in 1999. In the latter year, 24% of the members failed to attend church at all. If this figure is added to the 36% noted above, this gives a figure of fringe church membership in 1990 of 60%.

Secularisation was particularly evident among the Surinamese and the Antilleans. Neither has Islam been entirely able to escape the process of secularisation. Since Islam lacks the structure of a Western church community, it might be better to talk of a decline in faith. Indications to this effect are provided by the results of the Social Position and Use of Facilities by Ethnic Minorities Survey (SPVA) in 1998 with the National Pupils Survey (NSO) of 1996. When young Turks and Moroccans were asked about their religious affiliations in the presence of the family head, as happened in the case of the SPVA, nearly all indicated that they were Muslims. In the NSO, where the head of the family was not present, lower percentages of young people said they were Muslims. In the case of Turks, the figure fell by 15 percentage points and in the case of Moroccans by 11 percentage points.

A relevant factor was the extent to which the young people identified with Dutch society. Among the Turkish and Moroccan young people who regarded themselves as Dutch, the proportion of Muslims was lower than among young people who still regarded themselves as Turks or Moroccans.

Given the low number of immigrant pupils in the NSO sample, the trend that the figures display is more important than the precise percentages. It may probably safely be stated that at least 10% of Turkish and Moroccan young people are inclined to turn away from Islam when free of their home and social environment. This tendency to turn away has resulted only in part in an influx into the Christian churches; most regard themselves as not having any formal religious affiliation.

The survey of religious identification among four groups of non-indigenous young people therefore demonstrated that secularisation in the Netherlands is a powerful trend. The Surinamese and Antilleans soon link up with this trend. Even a religion with strict social control, such as Islam, appears unable to cope fully with the pressure.

As long as the churches confined their statements to general social affairs, especially poverty and discrimination, they met with approval from the general public. Approval was reflected in the confidence which people had in the information provided by the churches on social problems, such as poverty and discrimination. Where they went further, however, such concurrence gave way to a more critical attitude. The public is generally not prepared to tolerate church intrusion into people's private lives; neither was the need seen for a close relationship between politics and religion. With respect to the system of education divided along religious lines, both the state and the denominational schools lost adherents between 1991 and 1998 as people became increasingly convinced that the religious or ideological basis of the school does not matter. This presumably represents the blurring of an old antithesis in Dutch society, making way for an emphasis on the quality of education no matter by whom it is given.

The social role of the churches is therefore clearly defined. The population regarded them as moral beacons and as advisors on certain social problems of an ethical nature but did not like them to exert actual influence.

6.3 Tenets of belief

Support for a number of general religious beliefs remained unchanged in the 1990s. In 1998 52% or a little over half of the population believed in God while 17% had no such belief.

18% believed in a higher power and 12% regarded themselves as agnostics.

The support for four tenets of belief did however change. Surprisingly enough belief in life after death and in heaven, hell and even the existence of religious miracles rose. In 1991, 53% of the population believed in life after death, and in 1998 60%. In 1991, 49% believed in heaven, while seven years later the figure was 55%. In 1991, 18% believed in hell; in 1998 this had risen to 26%. In the former year of measurement, 32% of the population believed in religious miracles, while in the latter year the figure was 40%. The changes were not particularly great – around seven percentage points in seven years – but big enough to be noteworthy.

Support for the religious beliefs rose in particular among the youngest generation of Dutch people, born in 1960 or later. When the generations were subdivided into church members and non-church members, the increase in such beliefs turned out to relate primarily to the youngest generation of church members. Almost certainly this trend towards

'fundamentalisation' among young church members should be ascribed to selection: members of the youngest generation, in particular, have left the churches, thereby leaving the most convinced. This development is reflected in the survey.

Nevertheless the process of selection among young church members does not entirely explain the trend towards stronger faith, in that support for these beliefs also increased among non-church members, albeit more weakly than among those who regarded themselves as members of a church. The non-church members were attracted primarily by the 'pleasant sides' of faith: life after death, heaven and the miracles. The survey did not provide any certainty concerning the way in which the attitudes of non-church members should be interpreted, but previous analyses lead one to suspect that their opinions could well fit into transcendental systems other than Christianity.

The changes among the population as a whole and the results among the non-church members indicate that there has been a shift in the spirit of the age, whereby the population has become less reserved about transcendental concepts than before. If the spirit of the age is indeed changing, one would expect to find similar developments in more than one area. The field of morality is related to that of religion, although the two fields do not of course overlap entirely. These survey findings show that a number of moral judgements did indeed become stricter during the course of 1990s. The signs were that greater emphasis was being placed on the family again, that abortion on non-serious grounds was more frequently rejected and that

sympathy for tax fraud – traditionally fairly great – was declining. This phenomenon was general in nature. The generations changed in much the same way, although the younger generation of church members did not change greatly, possibly because they were already highly reserved about these matters in 1991. In the field of morality they form a highly conservative group in Dutch society.

6.4 Forecast

A distinction has been drawn between the churches as an institution and the people's attitudes towards certain tenets of belief or articles of faith. The strengthening of people's faith did not mean a resurgence in church membership. It therefore makes sense to disregard the somewhat stronger religiosity and to forecast the trend in church membership as if people's beliefs and attitudes had remained unchanged. The historical trend in church membership since 1958 has therefore been projected forward logistically, i.e. a model with a gradually diminishing growth.

In 2010, an estimated 67% of the population will be non-church members, 13% Roman Catholic, 5% Reformed (hervormd) and 4% Orthodox Calvinist (gereformeerd). A further 4% will be adherents of other denominations, and 6% Muslims.

The church attendance of the Roman Catholics is already low and is likely to become even lower. In 2010 12% of the Roman Catholics are expected to attend church regularly, i.e. at least once a fortnight.

Church attendance among members of the Dutch Reformed Church remains at the same level; in the near future too some 40% will attend church at least once every two weeks. Of the three denominations in question, the church attendance among Dutch Orthodox Calvinists is the highest, but is likely to fall between 2000 and 2010 by around ten percentage points to 55%.

It is assumed that secularisation could take place among 10% of Muslims aged under 30. Under this assumption the share of Islam should be 0.22% lower in 1998 than the figure

indicated by the CBS, while the share of those lacking religious affiliation would be up 0.22%. These changes are too small to affect the overall picture. This remains the case even if a higher percentage of secularisation is assumed.

Internal divisions appear to have little effect on the position of Islam in the Netherlands. At this moment people are Sunnis or simply regard themselves as Muslims.

6.5 General picture

As an institution the churches are still on the retreat in the Netherlands. In the case of Islam there is certainly the potential for secularisation among the younger generation. Any rejection of Islam is unlikely to be in favour of the Christian churches.

The content of faith may be distinguished from the institutional developments. Support for certain beliefs has increased. In part the increase in such adherence may be attributed to the youngest generation of church members, whose beliefs have become more fundamentalist. In part too, the spirit of the age is changing towards greater acceptance of religious beliefs and, in certain cases, of stricter morality.

The spirit of the age is not holding back the increase in secularisation. This appears set to continue increasing in the coming decade. If the developments continue as anticipated at present, the religious map of the Netherlands will in due course consist of a substantial number of people without any religious affiliation. The "national" or "people's" church, of which people are birthright members but need not necessarily be an active member, is already disappearing. This institution will be replaced in due course by smaller churches, to which people will belong in a much more conscious manner and with a certain degree of orthodoxy. The situation applying to the numerous church communities now lumped together in surveys under the heading of 'other persuasions' will become more general in nature.

The general social function of the churches appears to be changing. They provide much less direction for people's attitude towards life and the way they arrange their private life. Instead they have attained a moral authority in a limited number of highly general problem areas.

In conclusion, a final comment. Some years ago assumptions were made about a new 'religious wave'. Does this report provide any grounds to suggest that such a wave is in fact taking place in the Netherlands?

It remains too early to make any statement on the subject. Although systematic, the changes in attitudes are not particularly marked. Belief in God – surely a key element in a complex of religious attitudes – is barely increasing. Neither is the picture particularly clear. The conclusions of the SPC study of 1997 were based on figures up to and including 1994 (Becker et al. 1997). These figures needed to be supplemented up to 1996 and 1998 for any trend to become discernible. The trend towards a greater acceptance of certain religious concepts is therefore of recent origin. The question may of course be asked whether the change will continue. Since Cultural Changes in the Netherlands is an ongoing survey, these changes will come out in due course.

In 1997 the authors assumed that if there were a greater need for people to find meaning in their lives, this would be reflected in growing support for alternative philosophies of life. There did not prove to be sufficient evidence to support this. It was not possible to investigate at this stage whether alternative philosophies of life are now on the upswing. In any event a possible religious revival would appear evident – although not solely or even primarily so – from a growing interest in more or less exotic or eccentric movements

such as the New Age. According to this study, any revival would be evident from the greater support for 'conventional' tenets of belief attitudes, which can be well established from the long-used survey questions.

- Becker (1992)
H.A. Becker. *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.
- Becker (1998)
J.W. Becker. *Het Nederlandse onderzoek naar culturele veranderingen sinds 1970. De rol van Ivan Gadourek. Lezing ter gelegenheid van professor Gadourek's 75ste verjaardag*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1998 (ongepubliceerd).
- Becker (2000)
J.W. Becker. *Zijn culturele veranderingen autonoom? Een terugblik op het project Culturele Veranderingen in Nederland*. In: *Jaarboek 2000 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatie-management*. Haarlem: De Vrieseborgh, 2000.
- Becker en Vink (1994)
J.W. Becker en R. Vink. *Secularisatie in Nederland, 1966-1991. De verandering in opvattingen en enige gedragingen*. Den Haag/Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994.
- Becker et al. (1997)
J.W. Becker, J. de Hart en J. Mens. *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997.
- Boef-van der Meulen en Herweijer (1992)
S. Boef-van der Meulen en L.J. Herweijer. *Schoolkeuze en schoolplanning in het basisonderwijs*. Den Haag/Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992.
- CBS (2000)
Statistisch jaarboek 2000. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- Dekker et al. (1997)
G. Dekker, J. de Hart en J. Peters. *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos/RKK/KRO, 1997.
- Te Grotenhuis (1998)
M. te Grotenhuis. *Ontkerkelijking. Oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: KUN, 1998.
- Hamblin et al. (1973)
R.L. Hamblin, R.B. Jacobson en J.L.L. Miller. *A mathematical theory of social change*. New York: John Wiley, 1973.
- De Hart (1999)
J. de Hart. *Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal*. In: P. Dekker (red.). *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk III*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.
- Kemper (1996)
F. Kemper. *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie moslimmigranten*. Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996.
- Knippenberg (1992)
H. Knippenberg. *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden*. Assen: Van Gorcum, 1992.
- Mayer (1992)
W.G. Mayer. *The changing American mind. How and why American public opinion changed between 1960 and 1988*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1992.
- NSO (1999)
Nationaal scholierenonderzoek 1996. Deel 2. Gedrag en gezondheid van scholieren. Utrecht: Nibud, 1999.
- Page en Shapiro (1992)
B.I. Page en R.Y. Shapiro. *The rational public. Fifty years of trends in American's policy preferences*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Phalet et al. (2000)
K. Phalet, C. van Lotring en H. Entzinger. *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: European Research Centre on Migration and Ethnic Minorities (Universiteit Utrecht), 2000.

- Prins (1994)
C.J.M. Prins. Islamieten en hindoes in Nederland. Herziening van een tijdreeks. In: Maandstatistiek bevolking (1994) 2.
- Rogers (1995)
E.M. Rogers. Diffusion of innovations. New York: Free Press, 1995 (vierde druk).
- SCP (1978)
Sociaal en Cultureel Rapport 1978. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Staatsuitgeverij, 1978.
- SCP (1994)
Sociaal en Cultureel Rapport 1994. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994.
- SCP (1996)
Sociaal en Cultureel Rapport 1996. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1996.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1998.
- SCP (1999)
Sociale en Culturele Verkenningen 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.
- Stimson (1991)
J.A. Stimson. Public opinion in America. Moods, cycles and swings. San Francisco: Westview Press, 1991.
- Sunier (1994)
T. Sunier. Islam en etniciteit onder jonge leden van Turkse islamitische organisaties. In: Migrantenstudies 10 (1994) 1.
- Verweij (1998)
J.A. Verweij. Secularisering tussen feit en fictie. Een internationaal vergelijkend onderzoek naar determinanten van religieuze betrokkenheid. Tilburg: Tilburg University Press, 1998.
- Zahn (1991)
E. Zahn. Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders. Amsterdam: Contact, 1991.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2000-2001) is te vinden op de web-site van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de web-site van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1994. ISBN 90-5250-617-5 (*f* 30,00/ 14)

Sociaal en Cultureel Rapport 1996. ISBN 90-5250-920-4 (*f* 30,00/ 14)

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (*f* 90,50/ 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (*f* 75,00/ 34)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve.

ISBN 90-6168-662-8 (*f* 24,50/ 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve.

ISBN 90-6168-580-x (*f* 24,50/ 11)

Sociale en Culturele Studies

23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (*f* 60,00/ 27)

24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (*f* 51,00/ 23)

25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (*f* 51,00/ 23)

26 Tussen bed en budget. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (*f* 62,00/ 28)

27 De stad op straat. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (*f* 51,00/ 23)

28 Scholen onder druk. (1999) ISBN 90-5749-138-9 (*f* 62,00/ 28)

29 Naar andere tijden? (1999) ISBN 90-5749-510-4 (*f* 51,00/ 23)

Cahiers

- 147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00/ 21)
- 148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00/ 16)
- 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00/ 16)
- 150 Een bestaan zonder baan. ISBN 90-5749-115-X (f 36,00/ 16)
- 151 Armoedemonitor 1998. ISBN 90-5749-116-8 (f 41,50/ 19)
- 152 Van hoog naar laag; van laag naar hoog (1998). ISBN 90-5749-117-6 (f 36,00/ 16)
- 153 Rapportage minderheden 1998 (1998). ISBN 90-5749-118-4 (f 52,00/ 24)
- 154 Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk 3 (1999). ISBN 90-5749-121-4 (f 47,00/ 21)
- 155 Rapportage ouderen 1998 (1999) ISBN 90-5749-122-2 (f 47,00/ 21)
- 156 Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu (1999) ISBN 90-5749-123-0 (f 31,00/ 14)
- 157 Sociale en Culturele Verkenningen 1999 (1999) ISBN 90-5749-130-3 (f 41,50/ 19)
- 158 Naar draagkracht (1999) Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg. ISBN 90-5749-131-1 (f 36,00/ 16)
- 159 Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen (1999) ISBN 90-5749-133-8 (f 31,00/ 14)
- 160 Rapportage minderheden 1999 (1999). Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. ISBN 90-5749-136-2 (f 52,00/ 24)
- 161 Lokaal jeugdbeleid (1999). Een inventariserend onderzoek. ISBN 90-5749-134-6 (f 31,00/ 14)
- 162 Tussen overschot en tekort (1999). De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quataire sector en in de marktsector vergeleken (1999). ISBN 90-5749-135-4 (f 36,00/ 16)
- 163 Armoedemonitor 1999 (1999). SCP/CBS. ISBN 90-5749-140-0 (f 41,50/ 19)
- 164 Gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid (1999). Een inhoudelijke en bestuurlijke typering. ISBN 90-5749-517-1 (f 31,00/ 14)
- 165 Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu (2000). ISBN 90-5749-524-4 (f 31,00/ 14).
- 166 Het bereik van de kunsten. Het culturele draagvlak deel 4 (2000). ISBN 90-5749-511-2 (f 41,50/ 19)
- 167 Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid (2000). ISBN 90-5749-518-X (f 41,50/ 19)
- 168 Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarktpositie en financiële situatie van mensen met beperkingen en/of chronische ziekten (2000). ISBN 90-377-00-136 (f 39,95/ 18)
- 2000/1 De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen (2000). ISBN 90-377-0014-4 (f 35,00/ 16)
- 2000/2 Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/ 34)
- 2000/3 Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose (2000). ISBN 90 377 0019 5 (f 25,00/ 11)
- 2000/4 De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners (2000). ISBN 90-377-0021-7 (f 35,00/ 16)